

Kulturstudier

Nr. 1 / juni 2022

Hans Bonde / Opgør med victorianismen
– Marie og J.P. Müllers erotiske revolution

Mads Daugbjerg / Vold og volde i et stormfuldt landskab.

Om krigens spor af beton langs den jyske vestkyst

Birgitte Romme Larsen / At tage plads i andres kulturhistoriske helligdom.

En "udflyttet" statslig arbejdsplads flytter ind i Nakskov Rådhus

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af Fortid og Nutid (grundlagt 1914) og Folk og Kultur (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier, nr. 1, juni 2022

© 2022 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør:

Ivan Lind Christensen, *Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet*

Søren Byskov, *Sydvestjyske Museer*

Bo Fritzboeger, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Tine Damsholt, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Jakob Ingemann Parby, *Københavns Museum*

Maria Simonsen, *Institut for Politik og Samfund, Aalborg Universitet*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Camilla Schjerning, *Odense Bys Museer*

Louise Karlskov Skyggebjerg, *Centre for Business History, Copenhagen Business School*

Marlene Paulin Kristensen, *SAXO-instituttet, Københavns Universitet*

Ida Lunde Jørgensen, *Centre for Business History, Copenhagen Business School*

Redaktionssekretær: Ida Marie Lybecker Korning, *Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, Aalborg Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i „den bibliometriske forskningsindikator“.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

REDAKTIONSADRESSE

Tidsskriftet Kulturstudier

Att: Ida Marie Lybecker Korning

Institut for Politik og Samfund

Aalborg Universitet

Fibigerstræde 1, lok. 18

9220 Aalborg Øst

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd

Tidsskriftet modtager støtte fra Det Frie Forskningsråd – Kultur og Kommunikation samt Kulturstyrelsen

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

Hans Bonde

- 5 Opgør med victorianismen**
– Marie og J.P. Müllers erotiske revolution

Mads Daugbjerg

- 35 Vold og volde i et stormfuldt landskab.**
Om krigens spor af beton langs den jyske vestkyst

Birgitte Romme Larsen

- 62 At tage plads i andres kulturhistoriske helligdom.**
En "udflyttet" statslig arbejdsplads flytter
ind i Nakskov Rådhus

Hans Bonde er professor, dr. phil. i historie på Institut for Idræt og Ernæring, Københavns Universitet. Han har specialiseret sig i udforskning af køn og krop i moderne historie. Blandt væsentligste forskningsbidrag er for det første afdækning af, at dansk idræt var den kultursektor, der samarbejdede langt mest intenst med tyskerne under besættelsen – kulminerende med bogen *Football with the Foe* fra 2008. For det andet studier i maskulinitet og sport kulminerende med bogen *Masculinity, Sport, Politics* fra 2010. For det tredje påvisning af Det Moderne Gennembruds kropsligt-sanselige dimension via forskningsbog om den verdensberømte danske sundhedsapostel J.P. Müller (2020). For det fjerde påvisning af den verdenskendte Ollerup-gymnastiks udvikling fra associeret til grundlæggeren Niels Bukhs totalitære tænkning til nutidens forankring i en moderne demokratitanke, f.eks. vist i bogen *The fight about gymnastics over 100 years* fra 2020.

Keywords: Seksualitet, historie, følelser, victorianisme, køn.

OPGØR MED VICTORIANISMEN

– Marie og J.P. Müllers erotiske revolution

*Artiklen bygger på en omfattende brevsamling: “40 års elskovsbreve”, der beskriver det erotiske samliv mellem den – efter udgivelsen af gymnastikbogen *Mit System* i 1904 – verdensberømte gymnastikpædagog Jørgen (Peter) Müller og hans livsledsager Marie og meget mere om hverdagsliv og kropshistorie ikke mindst i 1890’erne.*

Med dette kildemateriale kan vi populært sagt komme under dynen hos victorianerne og få et unikt indblik i et erotisk opbrud under den victorianisme, der ellers har været næsten hermetisk lukket for samtidens, efterkommernes og historikernes nysgerrige blikke.

Det er artiklens hovedtese, at Jørgen og Maries sanselige erfaringer i deres ungdom udgør en væsentlig inspirationskilde for: 1) Müllers gymnastiksystem

med dets fokus på hudmassage, der var med til at få victoriansk prægede mennesker til at opdage egne og hinandens kroppe, og 2) Müllers bog *Kønsmoral og Livslykke* fra 1908, der var en af verdens første sexologibøger.

Det selskabelige frisind stod ganske vist på spring og rykkede i sine tøjler, men det havde endnu ikke fundet sine organer. Først i 1884 kom det radikale dagblad 'Politiken' [...] J.P. Müllers system var endnu ufødt [...] Automobilen ansås for et udstillingslegetøj og ville blive alt for livsfarligt med sin dampmaskine inde under sædet.

(Forfatteren Otto Rung)¹

At være historiker er lidt som at være guldgraver. Det meste kildemateriale er sten og grus, men nogle gange glimter det i mørket. Det skete, da jeg i 2017 i Det Kongelige Biblioteks håndskriftssamling opsporede et materiale, som jeg ikke i min vildeste fantasi havde forestillet mig eksistensen af. Ikke mindre end ti arkivkasser, hvoraf de fleste med den lovende titel "40 års elskovsbreve" beskriver det intime samliv mellem den – efter udgivelsen af gymnastikbogen *Mit System* i 1904 – verdensberømte gymnastikpædagog Jørgen (Peter) Müller (1866-1938) og hans livsledsager Marie Müller (1865-1930) og meget mere om hverdagsliv og kropshistorie ikke mindst i 1890'erne.²

Jørgen og Marie udforsker midt under victorianismens kropsangst deres egen seksualitet, og i en årtier lang erotisk brevveksling fortæller de alt. Med dette kildemateriale kan vi populært sagt både komme under dynen hos victorianerne, og vi kan beskrive hele den følelsesmæssige 'inderside' af J.P. Müllers liv og virke.

Hermed får vi et unikt indblik i et erotisk opbrud under den victorianisme, der ellers har været næsten hermetisk lukket for samtidens og efterkommernes nysgerrige blikke. Hvis vi skulle bygge på de overleverede kilder fra den victorianske tid, ville vi ikke kunne forklare befolkningstilvæksten, for stort set alle informationer om hvordan man får børn, er gemt, glemt eller brændt.

Dannede mænd forventes i de sidste to årtier af 1800-tallet at være tilknappe både i påklædning og i følelser. Eller med ordene fra en af datidens medicinske popularisatorer, lægen Hans Kaarsberg, der her indleder sine erindringer: "Derimod har jeg ikke ønsket at obducere mig selv og fremlægge min private indmad til eventuelle læseseres diagnostiske betragtninger. Så yderligt det har været mig muligt, har jeg søgt at undgå enhver nærmere omtale af de åndelige, de sjælelige brydninger og kampe, for hvilke mit liv – som de fleste andre mænds – har duvet."³

1 Rung 1935, s. 78. Jeg har i artiklen valgt ny retskrivning.

2 Det Kongelige Bibliotek NSA, 8-A00046, acc1959/81

3 Kaarsberg 1921, s. 1.

Typisk har Müllers ven *Politiken*-journalist og i 1904 grundlægger af *Ekstra Bladet* Frejlif Olsen (1868-1936) kun efterladt få kilder, der ”har overlevet hans og andres massakrer på personlige arkiver”,⁴ og på trods af, at han endog har skrevet en lille selvbiografi – til stor frustration for hans biografiskriver, Gregers Dirkinck-Holmfeld.⁵ Bortset fra et maleri af hans hustru, udført af Frejlifs ven Johannes Holbek (1872-1903), ved vi intet om hende.

Gennem Müllerparrets elskovsbreve kommer vi tæt på artiklens to hovedpersoner, der lever i overgangen fra et fornufts- til et kærlighedsægteskab og som i brev efter brev skriver deres erotiske længsler frem i en så fri tone, at vi får adgang til historiens inderside, ja endog til deres natlige drømme. Vi skal et godt stykke ind i det 20. århundrede for at finde en tilsvarende åbenhed om følelser og seksualitet.

Brevene indeholder mange lidenskabelige passager, og det kan måske virke taktløst, at jeg løfter sløret for parrets fyrige sexliv. Men dels har de selv med omhu gemt deres elskovsbreve, dels føler de, at de intet har at skamme sig over, men tværtimod tilhører en fortrop i den erotiske frigørelse.

Jørgens og Maries erotiske møde bliver for dem begge en åbenbaring. Gennem de syv år fra 1889 til 1896 – en periode, hvor de ikke har råd til at stifte bo og flytte sammen – skriver de sommetider dagligt til hinanden, og i tiden herefter skriver de hver gang, de er adskilt. Jørgen og Marie træder lyslevende frem for os, og vi ser, hvordan nye seksuelle roller støbes.

J.P. Jacobsens (1847-1885) skildring af Marie Grubbe (ca. 1643-1718) i romanen af samme navn fra 1876 kommer tæt på det intime liv, men det er jo trods alt i fiktiv form.⁶ Det samme gælder den dansk-norske forfatter Amalie Skram (1846 – 1905), der fra slutningen af 1880’erne kæmper for kvinders erotiske frigørelse.⁷

Lidt nærmere kommer vi den direkte levede intime erfaring med Carl Nielsen og hans hustru Anne Marie Carl-Nielsens (1863-1945) brevveksling,⁸ der dog slet ikke har den sanselige karakter som Müllers og Maries og typisk er fra efter år 1900, hvor den victorianske spændetrøje gradvis bliver mindre snærende. Interessant nok vedrører et af de mest erotisk ladede eksempler netop Müllers gymnastiksystem, da Anne Marie i februar 1905 skriver til sin Carl: ”Du kan tro jeg bliver slank min ven, jeg tror ikke min bagdel er så stor mere,” hvortil Carl Nielsen (1865-1931) replicerer: ”Du skriver at din bagdel bliver mindre! Gud, hvor det glæder mig fru Nielsen. Du gør altså rimeligvis *Mit System*. Ikke sandt? Det med bagdelen er et uomtvisteligt tegn herpå; men glem nu ikke, at ”den eneste virkelige basis for den sande kærlighed er et par gode store – ! ... Jeg gør, og

---

4 Dirkinck-Holmfeld 2014, s. 104.

5 Olsen 1922, s. 158.

6 Jacobsen 2017.

7 Skram 1885; 1888; 1891 og 1892.

8 Andersen & Kestler 2018.

har hele tiden gjort systemet med bad, frotering og det hele og mine muskler og legemsforhold er blevet så smukke og kraftige, når jeg selv skal sige det.”⁹

Et vist frisprog dukker op i litteraturen, men bliver af censuren stemplet som utugtig. Skønt sådanne anstødelige bøger langt fra indeholder præcise instruktioner på det seksuelle område, kan de godt beskrive forskellige former for seksuel praksis. Fx siger anklageren i retssagen mod Herman Bang (1857-1912) for hans bog *Håbløse Slægter* fra 1880: ”Forfatteren har villet skildre en mand, der går til grunde i sanselighed, men han har samtidig villet fornøje sig og sine læsere med at give levende skildringer af selve sanseligheden, dens udvikling og dens stadier, af den umættelige attrå, de vellystige omfavnelser, det feberhede samkvem, ’den drukne raven i blodberusningens tykning’, og de aldrig trættede ophidsende kys, kærtegn og raffinementer.”¹⁰

Censuren slog også ned på Edvard Brandes’ (1847-1931) *Det Unge Blod* fra 1899, der for øvrigt fremstiller en seksuel praksis, der mangler den gensidighed, der kommer til at kendetegne Jørgens og Maries erotik: ”Hendes bryllupsnat – hun måtte tilstå det, ikke uden en vis selvlede – havde ikke været hende ubehagelig. Den stærke attrå hos hendes mand havde ikke været hende imod, da han bemægtigede sig hende. Hun havde følt en art vellyst ved denne mandsvilje. Selv om hun ikke havde gengældt hans kærtegn, og ikke havde nydt den samme lykke som han, så havde hun behaget sig i at blive kvinde.”¹¹

J.P. Müller får en blæksprutteagtig indflydelse i samtiden som aktiv sportsmand, rekordsætter, træner, dommer, importør af nye idrætsgrene, journalist, medredaktør på sportsblade og som foreningsformand. I årene efter 1904 når han endog verdensberømmelsens tinder, da hans hjemmegymnastikbog for både mænd og kvinder, *Mit System*, udgives i 1 ½ million eksemplarer på 26 sprog.¹² Heri slår han et slag for den nøgne krop, der for kvindernes vedkommende ikke mindst skal frigøres fra korsettet, der hæmmer åndedrættet, og for mændenes vedkommende skal frigøres fra den stive knækflip, der gør nakken stiv.

Via systemets såkaldte hudfrotering får Müller mennesker i en bornert kultur til at skabe en ny følsomhed over for den ret oversete og uberørte krop ved næsten bogstaveligt at ”gnide” victorianismen ud af kroppen. Gennem strygninger med håndfladen hen over huden fra top til tå kan mennesker opdage deres hud med alle dens sensuelle punkter.¹³ Alt selvfølgelig i hygiejnens tjeneste. En trojansk hest til underminering af victorianismens seksualkultur er født.

I Müllers eget erotiske liv gælder det imidlertid også i høj grad om at berøre den andens krop. I 1908 kulminerer Müllers bestræbelser for kropslig og sek-

9 Grimley 2010, s. 70.

10 Thing 1999, s. 36.

11 Brandes 1899, s. 92-93

12 Bonde 2020, s.13.

13 Bonde 2020, s. 31-33.

suel frisættelse med Danmarks første sexologibog, bestselleren ”Kønsmoral og Livslykke”,¹⁴ der udkommer i 16.000 eksemplarer alene i Danmark og også udgives i de tysktalende lande.

I det følgende er hovedspørgsmålene: Hvorfra kommer de erfaringer, der gør Müller i stand til først at skrive en verdensomspændende gymnastikbog, der hyl-der den sanselige krop, for siden at udgive Danmarks første sexologiske bog? Er det under victorianismen muligt for unge mennesker at udfolde deres seksualitet? Hvad kræver det at gøre op med den herskende seksualmoral? Hvilken rolle spiller Müllers livsledsager Marie i deres fælles udforskning af seksuallivet? I hvilken grad er Müllers sanselige revolution med til at underminere den victorianske seksualmoral? Har Det Moderne Gennembrud en undervurderet sanselig dimension?

Det første spørgsmål kan også formes som en tese om, at Müllers to skelsættende bøger står i dyb gæld til de seksuelle erfaringer, han sammen med Marie indhøster i deres ungdom i 1890’erne. Det er altså ikke nødvendigvis idéerne, der alene driver historien, men idéerne kan være tæt sammenvævet med praksis.

Hvad angår den hidtidige forskning på området udgør min biografibog om J.P. Müller en inspirationsmæssig fond for artiklen.¹⁵ Seksualhistorikeren Ove Brusendorff (1909-1986) går tilbage til romantikken omkring midten af 1700-tallet for at spore starten på den æteriske kærlighed:

De kønslige og erotiske idealer, som den borgerlige verden satte op måtte svare til det øvrige; hele kærlighedsideologien måtte naturligvis blive lige så kysk som de sociale meninger var ophøjede. Det statsretsligt frie menneske kunne og måtte ikke lade sig kue og ligge under for laverestående lidenskaber. Kærligheden måtte idealiseres og skilles ud fra den gemene nydelse, som det sanselige begær higede efter.¹⁶

Brusendorff karakteriserer Jean-Jacques Rousseaus (1712-1778) bog *Den nye Héloïse* – om kærlighedsaffæren mellem filosofen og teologen Pierre Abélard (1079-1142) og den unge lærde Héloïse (1101-1162) – som ”den borgerlige kærligheds-ideologis evangelium”. Denne bog er noget af en omfortolkning af den oprindelige historie om den sanselige Héloïse. Typisk lader Rousseau sin hovedperson sige: ”Er ikke den sande kærlighed det kyskeste af alle bånd. Er ikke selve kærligheden både den rene og den herligste drift i vor natur?”¹⁷ Det er sigende, at Müller ikke er inspireret af Rousseau, men som vi skal se i det følgende af den oprindelige sanselige historie om Abélard og Héloïse samt af en anden af romantikkens

---

14 Müller 1908.

15 Bonde 2020, s. 13.

16 Brusendorff 1938, s. 7.

17 Ibid s. 8.

fædre end Rousseau, Friedrich Schlegel, der rent faktisk kæmper en yderst vanskelig kamp for kærlighedens sanselige dimension.

Litteraturforskeren Thomas Bredsdorff har i bogen *Tristans Børn* vist,¹⁸ at familien i det borgerlige samfund efterhånden bliver tømt for funktioner, hvorved kærligheden bliver det kit, der skal sikre, at reproduktionen kan finde sted. Det vil i det følgende blive forsøgt demonstreret, at Müllerparrets kamp viser, at kærligheden ikke nødvendigvis er nok, men kan have vanskelige kår, hvis ikke den suppleres af en sanselig dimension.

Kai Aalbæk Nielsen, forfatteren til fire-bindsværket *Kærlighed i det 19.-20. århundrede*, er i sin karakteristik af tiden fra omkring 1890 inde på nogle af de samme spor som nærværende artikel, når han konkluderer, at nogle unge piger fra pæne familier begynder at fjerne sig fra idealet om at være ”diskret, beskeden og stilfærdig, tale mindst muligt og passe på, hvorhen hun rettede sit blik”. Det var:

denne model, som de bedst uddannede blandt borgerskabets døtre begyndte at fjerne sig fra for at blive mere flyvske. Det var i en tid, hvor det begyndte at blive moderne for unge piger at spille tennis, dyrke gymnastik og ridning og ikke at forglemme: at cykle. Pigerne blev i den forbindelse mere opmærksomme på deres krop og deres kropslige hygiejne.¹⁹

Som det vil blive vist i det følgende kan den sociale kontrol og et tykt lag af kristen skam og skyld dog kraftigt modvirke en ung kvindes og et ungt pars seksuelle opvågning.

Internationalt følger nærværende artikel i sporet på den optøning i synet på den victorianske seksualangst, som især den tysk-amerikanske historiker Peter Gay har været ophavsmand til, ikke mindst i værket *Education of the Senses*, hvori han via datidens breve, dagbøger, selvbiografier og lægebøger blotlægger den seksuelle nydelse i det victorianske USA – ikke mindst via sit hovedeksempel, redaktøren og forfatterinden Mabel Loomis Todd (1856-1932), der ifølge sin dagbog nyder sin livlige seksualitet fuldt ud. Dog forekommer hendes frisprog ikke nær så direkte og pikant som Müller-parrets detaljerede udvekslinger.

I dansk forskning har der også vist sig sprækker i stereotypen om den sekulalfornægtende victorianisme. Som kunsthistorikeren Mikkel Bogh har påvist,²⁰ blev intimitet i løbet af 1700-tallet et vigtigt tema i kunsten. Den intime nøgenhed kunne nu opfattes som legitim i sublimeret form ikke mindst i form af malerier af afklædte kvinder i private situationer. Denne tradition fortsattes, så det blev acceptabelt, når Julius Paulsen (1860-1940) og Vilhelm Hammershøi (1864-1916)

---

18 Bredsdorff 1982.

19 Nielsen 2003, s. 214.

20 Bogh 2016, s. 17.

i slutningen af 1800-tallet frembragte en række malerier af nøgne modeller. Kunsten kunne indlejre nøgenheden i en æstetisk uangribelig ramme.

I det hele taget skal klunketiden ikke opfattes som et hermetisk lukket førmoderne system, men snarere som en fødselshjælper for det moderne projekt. Klunketiden rummer en brydning mellem nyt og gammelt, der nogle gange kunne udtrykkes i én og samme person. "Klunkerne" pegede mod det konservative i tiden og en seksualmoral præget af seksualitetens reproduktive frem for sanselige aspekter, en kamp mod onani og en dobbeltmoral der stiltiende accepterede voksne mænds brug af bordeller, som var sundhedsmæssigt reguleret af det offentlige.²¹ Samtidig tog moderniteten fart i form af det af Brandes initierede moderne gennembrud, teknologiudvikling, kapitalisme og socialisme. Hertil kan føjes den erotiske frigørelse, der indtil videre har været en undervurderet del af Det Moderne Gennembrud. Dog er der senest med Hans-Henrik Appels bog om de vovede varietéstjerner Barrison-søstre ved at manifestere sig en bredere forskningsinteresse i klunketidens sanselige sprækker.²²

Der har faktisk allerede nogle år inden IP og Marie skal gøre deres seksuelle erfaringer, fundet et opgør sted med den borgerlige seksualmoral. Fra 1882 til 1888 foregår den såkaldte sædelighedsfejde, hvor ikke mindst Georg Brandes advokerer for en friere seksualmoral, der bryder med ægteskabets snærende bånd.²³ For Georg Brandes er denne kamp dog ikke som hos Müller forbundet med en generel frigørelse af sanseligheden og kvinders mulighed for at få orgasme, og Brandes giver heller ikke noget svar på, hvordan kvinders seksualitet skal sættes fri i en tid, hvor prævention er vanskeligt tilgængelig og upålidelig, og kvinderne ofte står med hele ansvaret for uønskede graviditeter.

Teoretisk er jeg inspireret af den tyske filosof Peter Sloterdijk. Müllers og Maries forvandling af deres liv via omfattende erotiske eksperimenter kan ses i lyset af Sloterdijks tanker om, at en selvforvandlende praksis gennem øvelser er et genkommende tema i menneskets historie, der spænder fra religion og filosofi til musik og sport.²⁴ Det tidligt moderne menneske i 1800-tallets to sidste årtier kan vanskeligt ændre sig blot via en viljesakt eller via nye forestillingsbilleder, skønt sådanne naturligvis også er uomgængelige. Datidens mennesker er nødt til at træne for langsomt at få de nye koder ind under huden. Müllers årelange optagethed af at øve sig som elsker i et monogamt forhold kan i det lys ses som et forsøg på at omdanne sig til en ny og moderne mand med seksualitet baseret på kærlighed og respekt for kvinden.

I bogen *Du skal ændre dit liv* fra 2009 viser Sloterdijk, at det nyskabende menneske er dømt til at øve sig via former for askese, et ord der i øvrigt kommer fra

---

21 Pedersen 2007.

22 Appel 2019.

23 Bredsdorff 1973, s. 7 & Bønnelycke 2018.

24 Sloterdijk 2011, s. 133–170.

den antikke græske sports "åskesis", der betyder "øvelse", fra askeîn: "at øve sig", altså at træne.²⁵ Det er i denne forstand, at Sloterdijk bruger ordet "askese" som udtryk for års arbejde på selvformning, hvis mål er en bemestring, der fører til virtuositet i reglen inden for en spirituel eller religiøs forklaringsramme, hvilket også kommer til at gælde Müllers opfattelse af eros.

Når jeg i det følgende bruger udtrykket "forvandling" og "transformation" frem for "(selv)udvikling", er det for at markere en væsensforskel til de ofte overfladiske og udefrakommende krav om omstillingsparathed og forandringskultur, der er på mode i vor tid, og som ikke kræver grundig træning, men snarere bekendelser til evig fleksibilitet.²⁶

Arbejdet med historien om Müller skriver sig ind i det voksende forskningsfelt, der handler om "følelsernes historie".²⁷ Selvfølgelig har mennesker til alle tider haft følelser, men måden, de er kommet til udtryk på, varierer i forskellige epoker. Oplevelsen af nervøsitet veksler fx gennem tiden. Hvor "nerver" i slutningen af 1800-tallet af mange kunstnere opfattes som stimulerende for deres indfølelse og inspiration, er sitrende nerver for Müller absolut af det onde. Han arbejder på at vriste sig ud af sin ungdoms nervøsitet og via hård sportstræning skabe sig sunde og stærke nerver.²⁸ Hermed får vi indsigt i, hvad "nervøsitetens tidsalder" i slutningen af 1800-tallet kan betyde på individplanet.²⁹

Klunketidens erotiske trykkoger

Den kultur, som Jørgen og Marie gør oprør imod, benævnes traditionelt klunketiden, der dækker den danske senvictorianske periode fra 1880 til 1900. I det følgende vil begrebet "klunketid" ikke blive brugt til at omfatte alt, hvad der sker mod slutningen af 1800-tallet, men vil betegne en traditionel kultur, der især er udbredt i det gamle embeds- og officersborgerskab, men også med appel til en bredere del af borgerskabet og store dele af den højere middelklasse, som Marie og Jørgen tilhører som hhv. kaptajnsdatter og præstesøn. Dertil kommer, at Marie selv bliver sygeplejerske, og Jørgen student, løjtnant og bifagskandidat i teologi.

I sine erindringer *Fra min Klunketid* fra 1942 suppleret med bogkapitlet om *Københavnsk Selskabsliv omkring Århundredskiftet fra 1935* giver Otto Rung (1874-1945) et indfølt billede af den gamle overklasses beskyttede liv i tiden frem

---

25 Ibid, s. 52-68.

26 Brinkmann 2014.

27 Vallgård 2013 og 2018.

28 Bonde 2020, s. 60f.

29 Mantegazza 1888.

mod år 1900.³⁰ Rungs far, Georg Rung (1845-1903), er en højtstående officer, og familien bor i den fashionable Bredgade i København.

Otto Rung fortæller om den opdragelse til disciplineret, rolig og agtværdig optræden, der indlæres i det borgerlige hjem, der er centrum i hans begreb ”klunketid”. Konkret henviser klunkerne til hjemmets ”geledder af småbitte knyttede klunker og lange ranglede frynser ... Helt ned om bord- og stoleben hang der uldne frynser. Alene flyglet i den store hjørnestue, som vi børn kaldte kabinetet, stod nøgent.”³¹ Både møbler og mennesker bliver svøbt grundigt ind i dette tryghedsskabende, lyddæmpende univers, hvor alt er tildækket for ikke at ophidse sanserne, og kun flyglet viser sine nøgne ben frem.³²

Seksuelt er der tale om en tid med fortrængning, som forfatteren Herman Bang præcist beskriver som: ”en opdragelse, som tier i stedet for at tale, som ikke forstår hverken længsler eller savn; som intet ved om nye tider, som lukker nye higen ind i gamle former, som hylder uklarhed, som *vil* tåger.”³³

Hvor de unge piger enten ikke tillægges nogen seksualitet eller højst en slumrende erotisk fornemmelse, der først vækkes ved mødet med den udkårne, bliver de unge mænd i en tid med onaniforskrækkelse også henvist til afholdenhed eller til som en nødventil til at udleve deres behov skjult. Det vil i praksis ofte sige via en prostitueret med stor risiko for at blive smittet med kønssygdomme som den ødelæggende syfilis,³⁴ som smittebærerne risikerer at give videre til sin kommende hustru og sine børn. En del af det bedre borgerskabs unge mænd går dog også på jagt blandt tjenestepigerne, hvor farmand efterfølgende må rydde op med økonomisk kompensation til den unge kvinde, der måske med datidens udglattende sprogbrug er ”kommet i ulykke” med et såkaldt ”uægte barn”, som det fordømmende hedder.

Klunketiden fremstilles ofte for ensidigt som kun fortrængning og undertrykkelse af drifterne. Men som den franske filosof Michel Foucault har været inde på, skaber det konstante forsøg på at skubbe seksualiteten ud af tankerne – ofte den modsatte effekt: en besættelse af det seksuelle, hvor der skal meget lidt til at pirre fantasien, og hvor selve den rørende uvidenhed kan virke dragende.³⁵

Victorianismen kan medvirke til skabelsen af en særlig opstemt og anelsesfuld erotik, ligesom den skaber nødvendigheden af et omskrivende sprog, der kan rumme en stor poesi, som det bl.a. ses i Herman Bangs forfatterskab, når han *Ved Væjen* fra 1886 fortæller om Marie, der sværmer for en forvalter, mens ”Bane-Peter besørgede det håndgribeligere.”³⁶ Seksualiseringen af nutidens kultur kan derfor

---

30 Ibid., s. 78.

31 Rung 1986, s. 9.

32 Linde 2001.

33 Bang 2006, s. 1329.

34 Pedersen 2000; Shmaefsky 2009 & Zweig 2013, s. 101.

35 Foucault 1978, s. 26-45.

36 Bang 2000, s. 54.

også opfattes som en affortryllelse,³⁷ hvor alt skal eksponeres, og intet overlades til fantasien.

Fremstillingen af de sene 1800-tals mennesker som præget af fortrængninger og seksuelt nedkølede skal dog ikke overdrives. Samtidig med at især kvinderne bliver opdraget til at være hævet over de seksuelle drifter, dikterer moden en meget stærk fremhævelse af kønsforskelle, hvilket skaber en trykkoger af seksuel anspændelse.

Karen Blixens far, forfatteren og eventyreren Vilhelm Dinesen (1845-1895), fremhæver i 1889 det skjultes magi: "Hvor fortryllende en velskabt pige-læg, som den uforsigtigt opløftede kjole røber, end kan være, er der intet som helst tillok-kende ved med stumpe skørter at få hele benet præsenteret, lige op til knæet. Det er det kvindeliges hemmelige kraft: det anede."³⁸

I modsætning til nutidens forestillinger om victorianismens udlugning af det seksuelle, fremhæver datidens mode faktisk de to køn og ikke mindst kvindekøn-nets former og fremspring. Med den østrigske forfatter Stefan Zweigs (1881-1942) ord: "Hvad der for nutidens fordømsfri blik virker påfaldende ved disse dragter, der fortvivlet forsøgte at skjule den nøgne hud og kvindens figur, som den vir-kelig var, er på ingen måde deres anstændighed, men tværtimod det pinlige og provokerende i denne modes alt for stærke fremhævelse af forskellen mellem kønnene... Mændene havde lange skæg eller snoede deres overskæg op som en vældig, mandlig attribut, der kunne ses selv på lang afstand, og med korsettet synliggjorde kvinderne demonstrativt deres køns væsentligste attribut, nemlig barmen."³⁹

Via beklædningens stærke fremhævelse af kønsforskellen bliver de to køn for alvor til "de modsatte køn". Hermed skaber victorianismen et enormt overtryk i de to køn, der bestandigt pirres samtidig med at seksualiteten ikke må omtales og vanskeligt kan udleves.

Otto Rung går som andre unge fra de bedre kredse til dans. Det foregår i en spisesal i en villa i Rosenvænget på Østerbro, og her får de unge lært La Française, Les Lanciers og Menuet hos den kongelige ballets gamle mester, Valdemar Price (1836-1908).⁴⁰ Disse baller er det nærmeste, de unge kan komme det andet køn, og her slækkes der på de strikte krav til at dække sig til. Rung: "Nu står husets unge døtre klædt på til at tage imod, barhalsede og med nøgne skuldre". Alle bærer hvide handsker, for det er "helligbrøde at berøre en dame med de bare næver, selv hvor hun har tøj". I Lanciers'en efter borddansen er der lejlighed til under

---

37 Weber 2003, s. 182-211 og s. 193-211.

38 Dinesen 1889, s. 146.

39 Zweig 2013, s. 89.

40 Rung 1986, s. 97.

turen med ”mølle” at fatte sin dame mere fast om livet, men: ”Ak! Man favnede og følte kun et korset.”⁴¹

Først efter århundredskiftet bliver dansen for alvor erotiseret. Det sker ikke mindst via tangoen, der kommer til Danmark i 1913 og hurtigt vinder udbredelse. Vi ved ikke præcist, hvor vovet den datidige version har været, men under alle omstændigheder bryder tangoen ifølge musikhistorikeren Finn Gravesen med en lang tradition i Europas toneangivende kredse for kønsforskrækket adfærd, for når ”manden griber fat i kvinden og stirrer hende dybt i øjnene, mens deres kroppe er i tæt kontakt, så er der fare på færde. Forspil til noget endnu mere intimt.”⁴² Musikken er fremmedartet, ’farlig’ – anderledes rytmisk æggende, indsmigrende og lover noget mere.

Tennis åbner dog for Otto Rung op for at møde det andet køn under mere frie former. Rung og hans venner spiller i 1880’erne efter skoletid på de nye baner nede under Østervold. Her spiller deres partnere blandt tennisklubbens unge kvinder ”i bar korsetfigur”, mens deres lange kjoler ”hvirvler støv af gruset!” De unge mænd kommer ”kækt og sveddryppende op til det lille skur på Volden” og beordrer ”i hast en pilsner”, som de ”mandigt drikker af flasken.”⁴³

Inden for den offentlige borgerlige bykultur ses der små tegn på forandring. Fx kommer strandlivets sommertøj på mode også i byrummet, og det skaber furore at se mænd med ”lapset” tøj med lyse farver i gadebilledet.⁴⁴

Begrebet ”klunketid” er ofte blevet kritiseret for at fremstille epoken som én lang tornerosesøvn. Fx har filminstruktøren Urban Gad (1879-1947) – søn af forfatteren og bannerføreren i borgerlig takt og tone, Emma Gad (1852-1921) – fremhævet alle de vigtige tekniske fremskridt, der på det tidspunkt omskaber det daglige liv, og som bliver opfundet i denne periode: eksplosionsmotoren, det elektriske lys, grammofonen, filmen og telefonen.⁴⁵

Med forfatteren Edith Rodes (1879 – 1956) ord: ”Farten kom ind i vort liv. Cyklen blev et almindeligt befordringsmiddel, og det bedste af alt: Den elektriske sporvogn gennem Gothersgade.”⁴⁶ Faktisk er heller ikke Emma Gad så traditionel, som mange i eftertiden har villet gøre hende. Ikke mindst rækker hun ved seksualmoralen gennem sine udfordrende skuespil ”Et Aftenbesøg” fra 1886 og ”Et Sølvbryllup” fra 1890, der for sidstnævntes vedkommende er så vovet, at det bliver afvist af Det Kongelige Teater.

41 Rung 1935, s. 88ff.

42 Gravesen & Faurholt 2016, s. 32f.

43 Ibid., s. 164

44 Pedersen 2018, s. 247.

45 Gad 1949.

46 Rode 1951, s. 90.

Fra handling til forvandling

I de tre første år af 1890 sker den store forvandling i Müllerparrets erotiske liv. Müller har lært Marie at kende gennem sin storesøster Ottonia, der sammen med Marie er sygeplejerske på Kommunehospitalet i København. I 1890 bliver Marie så ansat på Blegdamshospitalet med henblik på børnepleje ved en afdeling, der er specialiseret i bekæmpelse af epidemiske og andre smitsomme sygdomme.

Marie er et år ældre end Jørgen, hvilket er usædvanligt i en kultur, hvor det ikke mindst i borgerskabet er normalt, at manden er væsentligt ældre end kvinden, men det har givet et mere jævnbyrdigt forhold mellem de to. Jørgen tolker seksualiteten inden for sin kristne tro, som han deler med Marie, for med hans egne ord har hun ”stedse bevaret en naiv ’barnetro’, bad altid fadervor om aftenen, med tilføjelse af en lille ekstra bøn om at tage os i sikker varetægt.”⁴⁷

Det er Marie, der dybt forelsket forfører Jørgen, hvilket hun udtrykker fire år efter, idet hun lægger vægt på, hvor meget deres erotik har betydet for Jørgens udvikling til mand: ”Havde jeg ikke haft det ’mod’ den aften på ’Vognen’ at tage dig og ’din lille’ med et kup, og derved lægge hele min sande natur, mine følelser, mine skjulte længsler og vel for en stor del min ’karakter’ åben for dig, tror du så, du var blevet den mand, du nu er?”⁴⁸

Jørgens og Maries erotiske møder bliver for dem begge en åbenbaring. Gennem de syv år fra 1889 til 1896, hvor de ikke har råd til at stifte bo og flytte sammen, korresponderer de sommetider dagligt intenst per brev, og i tiden herefter skriver de, hver gang de er adskilt. Jørgen og Marie træder lyslevende frem for os, og vi ser, hvordan nye kønsroller støbes.

Müller anerkender Maries betydning for sin modning som mand. Han citerer forfatteren Meïr Aron Goldschmidt for sætningen: ”Man kan kun af Kvinden lære at blive Mand”,⁴⁹ og han konkluderer i november 1890, at han ”som mandfolk” er mest udsat for ”at gøre eller sige noget forkert” og ”gøre uret”. I august 1889 påbegynder han nu et arbejde for at lære kærlighedens sprog, da han føler sig langt bag efter hende i at udtrykke ”sine ildfulde følelser i ord”.

Social kontrol

Det er på den tid i høj grad ældre kvinder, der kontrollerer de unge kvinders dyd, ikke mindst Maries mor, der tydeligvis vægter fornuften over kærligheden i indgåelsen af et ægteskab. I Müllers lejlighed, som han undervejs deler med sin bror Kristoffer, er de i februar 1891 udsat for overvågning af deres værtinde, hvilket

---

47 Müller 1932, s. 25.

48 Brev fra Marie til Jørgen (forkortes M-J, 2. februar, 1893.

49 Bøgh 1887, s. 30.

tvinger Müller til forskellige nødløgne. Marie er bange for, at deres forhold skal blive opdaget, men Müller prøver at indgyde hende mod:

Ja, hvis du blev frugtsommelig, så ville dit rygte stå på spil, med mindre du blev gift i tide. Men nu er du for pokker myndig og en selvstændig kvinde, der har forlovet sig med mig [...] Hvis 'værtinden' skulle komme med nogle ondsksfulde hentydninger, skal jeg nok bede hendes mand om at sørge for, at hun passer sig selv. Hvis jeg vil redde mig med usandhed, kan jeg jo blot sige, at jeg 'skrubbede' mig på kroppen, og at du var inde på Kristoffers værelse så længe. Det er der ingen, der kan modbevise.⁵⁰

Problemet ved ikke at bo sammen er, at den sociale overvågning hele tiden truer med at ødelægge samværet. Værst er det, da Müller i november 1890 ser sig nødsaget til at leje et værelse hos sin kommende svigermor: "Din lille, søde stakkel, der sådan måtte gå fra mig, uden at have fået nok. Det var nok langt fra. Men det var sandelig ikke min lilles skyld, men de forbandede omstændigheder, der hindrede os i fortsat elskovsnydelse."⁵¹

Müller går ofte forbi Blegdamshospitalet uden at turde kontakte Marie og kan under alle omstændigheder ikke gå med ind på hendes værelse. Han er i marts 1891 træt af at vente på hende i forhallen og af at blive "begloet af dine idiotiske unger og åndssvage elev". Ikke mindst er det af hensyn til Maries mor, at han pålægger sig disse bånd. I juli 1892 skriver han: "Marie, det er et stort savn, som vi frivilligt pålægger os. Jeg gør det mest for din moders skyld, og hun skønner da også på det og er meget glad derover."⁵²

Maries kaptajnsfar er død i 1884, så Müller har aldrig mødt ham. Det bliver derfor Müllers mor, der alene kommer til at varetage sin datters tarv over for bejlere til et ægteskab. Maries mor kritiserer højlydt Müller for at bringe hendes datters omdømme i fare. Et halvt år senere har Müller haft Marie på besøg på sit værelse og bliver med egne ord udsat for stærke bebrejdelser af hendes mor, fordi "jeg sådan udsætter dig for folkesnak. Hvad ville fx [en bekendt] fru Eyermann sige?" Og det ville aldrig være faldet Maries søstre ind "endog blot at tænke sig muligheden af sådan umoralitet, som at være alene på et mandfolks værelse." Müller er dog tryk ved at have "dit rygte og din ære i mine hænder, ikke sandt?"⁵³

Skønt Jørgen og Marie ønsker at indgå i et ægteskab baseret på kærlighed, presser Maries familie i retning af et mere fornufts-baseret ægteskab, hvor bedømmelsen ikke altid falder ud til fordel for Müller, der da heller ikke ligefrem ligner et 'godt parti'. Efter Müllers mening overfalder hans svigermor ham i april 1892

50 Brev fra Jørgen til Marie (forkortes J-M) 21/2, 1891.

51 J-M 6/11, 1890.

52 J-M 12/7, 1892.

53 J-M 27/11, 1891.

og kalder ham bl.a. løgnagtig, men han finder sig i det for Maries skyld.⁵⁴ Allerede i november 1890 har de to elskende dog udstukket deres egen kurs eller med Müllers ord: ”Så snart jeg blot kan få omtrent 2000 om året, så vil vi gifte os, for at du kan slippe ud af det rædsomme hospital, selvom familien og andre end tusinde gange mener, at vi ingen udstyr har.”⁵⁵

Kristen skyld og skam

Müller er fuld af en indestænget seksualenergi, der ind imellem er ved at drive ham til vanvid. I marts 1892 er han frustreret over alle forhindringerne i at få udlevet sin lyst hos Marie. Han fremhæver over for Marie unge kvinders skamfulde opfattelse af seksualitet, som skildret i Leo Tolstojs (1828-1910) roman *Kreutzer-sonaten*, der er udkommet året før på dansk, og som foranlediger en kønsdebat i Rusland, der er den eneste pendant uden for Danmark til den danske sædelighedsfejde.⁵⁶

I *Kreutzer-sonaten* lægger Tolstoj sin morale i munden på sin hovedperson, der hævder, at sex både inden for og uden for ægteskabet bør undgås, da det kræver, at man skal overvinde ”modbydelighed og skamfølelse og smerte. Nej, det er ikke naturligt. Og en ufordærvet ung pige går altid modstræbende til det, hvad jeg selv har overbevist mig om”.⁵⁷ Det håber Marie dog ”sandelig ikke stemmer”, og hun minder Jørgen om, at de også skal kunne være sammen uden at elske: ”Tænk på, Jørgen, hvad jeg i går bad dig om, altid at tale mildt og kærligt til mig og ikke at ville tilgødese dig ret over mig”.⁵⁸

Ved læsning af *Kreutzer-sonaten* har Müller kunnet få bekræftet sin fornemmelse for flere skyggesider ved det kristent-patriarkalske samfunds indvirkning på seksualiteten. Bogens hovedperson, en midaldrende mand, fortæller på en togtur om sin rædselsfulde første seksuelle erfaring i sin tidlige ungdom. Da unge pæne kvinder og mænd ikke må omgås hinanden – og da slet ikke seksuelt og ikke må onanere – henvises mange unge mænd til prostituerede. Hovedpersonen får som ”femtenårig, umoden knægt” fuldstændig ødelagt sin seksualitet ved det ”hæslige” møde med prostitutionen, der gør ham ”så trist, så trist til mode, at jeg gerne havde kunnet græde – græde over tabet af min uskyldighed, over det evigt tabte forhold til kvinden”.⁵⁹

---

54 J-M 1/4, 1892.

55 J-M 25/11, 1890.

56 Møller 1983, s. 11f. & Bonde 2020 s. 209f.

57 Tolstoj 1963, s. 45

58 M-J 25/11, 1890.

59 Tolstoj 1963, s. 24.

Det kan virke, som om Müller vender sig fuldt og helt mod den victorianske seksualmoral, men han har dog også selv victorianske træk. Fx mener han, at man skal afholde sig fra onani, men denne indstilling medfører det hyppige fænomen i tiden, at naturen går over optugtelsen via natlige sædafgange, når han er væk fra Marie. I nytårsdagene 1889/90 er han uden Marie hjemme i sit barndomshjem på Falster, og han drømmer om natten, at ”jeg var helt, helt inde – og jeg vågnede ikke før saften var kommet”.⁶⁰

I januar 1890 hjælper Müller Marie med at aflægge sig meget af den skyld og skam, som skole, kirke, naboer og familie har indpodet hende, og som udtrykkes i *Kreutzersonaten*. Hun opfordrer ham til at brænde hendes stærkt lidenskabelige breve, da han er på Falster, fordi hun er bange for, at andre skal se dem, men han svarer: ”Hvorfor skulle vi skjule vore lønligste tanker – men stærkeste længsler over for hinanden – vi to mennesker, der blot længes efter at blive ét?”⁶¹

For Müller er sanselighed ikke dyrisk, men menneskelig, også når Marie helt overgiver sig i et klimaks som i februar 1891: ”Jeg synes da ikke, at det kan kaldes for dyrisk sanselighed, at jeg i dig beundrer det skønneste eksemplar af Guds mest fuldkomne skabning, mennesket. Når vi elsker, så tænker jeg hele tiden: Mon du nu har den dejlige fornemmelse – og det synes jeg er den højeste lykke, at det er muligt for mig at give dig den salige nydelse i et sådant øjeblik.”⁶²

Müller kan også trække på sin bibelkundskab, når han skal overbevise sin kæreste om, at den seksuelle nydelse – vel at mærke i det monogame parforhold – i grunden ikke er syndig i kristen forstand som her i april 1891: ”Marie, du må tro, at det er ikke synd at bære sig ad, som vi gør, da vi holder af hinanden og holder os til hinanden alene. Du vil ikke kunne fremføre et eneste sted, hverken i Biblen eller af menneskeslægtens historie, hvor det bliver kaldt for syndigt, at to elskende tilhører hinanden.”⁶³

Müller anser ikke seksualiteten mellem to endnu ugifte for at være en synd, hvis blot den er båret af kærlighed, som han udtrykker det i februar 1891: ”Det er at håne vor kærlighed, når du kalder den syndig. Vi kan altså købe syndsforladelse af Gud for de penge, der ville være tilstrækkelige til at gifte os. Det er det eneste vi mangler, altså må det efter din mening være manglen af dem, pengene, som gør vor kærlighed til synd og ondskab.” Müller siger ikke Maries mor imod: ”Hvad skulle det nytte... Jeg kunne jo ikke godt sige, at vi var ét som mand og hustru, og at vi gennem 3 år stadig var blevet uopløseligt mere forbundne? Eller at det ville være en større synd at skille os ad, end at lade os være sammen...”⁶⁴

---

60 J-M 1/1, 1890.

61 J-M 2/1, 1890.

62 J-M 18/2, 1891.

63 J-M 6/4, 1991.

64 J-M 27/11, 1891.

Jørgen og Marie, der bærer korset, helt i modsætning til Müllers drømme om den perfekte kvinde. Det kan være det foto, hvorom Müller i et kærlighedsbrev til Marie i januar 1890 skriver, at ”det er det, hvor vi ser så uendelig glade ud for hinanden. Du kan tro, jeg skal nok vise det frem for beundrende og misundende sjæle”.⁶⁵ Kilde: Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, NSA, 8-A00046, acc1959/81, J.P. Müller, ”40 Aars Elskovsbreve, Misse og Jørgen, JPM”.

For Müller er den nøgne krop et kærlighedens tempel. I marts 1892 skriver han: ”Er det en synd at nyde sin egen skabning, at føle hvor prægtig, hvor dejligt, man er skabt, at føle sig fortvivlet over ikke dagligt at kunne lade sin elsker nyde godt af denne herlighed, ja så synder jeg dagligt.”⁶⁶ Ja faktisk ser han det i december 1889 nærmest omvendt som en synd at skulle afholde sig fra at få udløsning inde i hende: ”Hvor ofte skal jeg sige til dig, min elskede, at jeg mener, at vi blot har syndet ved at vi ikke helt hengav os til hinanden.”⁶⁷

Alt i alt kan Marie elske med både krop og sjæl ligesom hovedpersonen den unge sygeplejerske Ida i Herman Bangs roman med Kommunehospitalet som kulisse, *Ludvigsbakke* fra 1896. Ida oplever ligesom Marie arbejdet på hospitalet som hektisk og barsk med syge og krævende patienter, og også hun drømmer om at finde den store kærlighed og stifte sit eget hjem, men bliver i modsætning til Marie meget skuffet.⁶⁸

Sanselig kristendom

”Jeg føler næsten en hellig ærefrygt for et fuldkomment skønt legeme.”
(Müller i brev til Marie oktober 1891)⁶⁹

---

65 J-M 17.;10. januar 1890

66 J-M 4/3, 1892.

67 J-M 3. juledag, 1889.

68 Bang 1962.

69 J-M 8. oktober, 1891.

Mere præcist end med dette citat kan det ikke siges, at Müller i sin ungdom flytter sin religiøst inspirerede interesse for salmesang og studier af Biblen over på en dyrkelse af det gudgivne legeme.⁷⁰ Inspireret af Peter Sloterdijks teori om forandring via intens indøvelse af nye teknikker, kan vi konstatere, at Müllerparret via en årelang træning i at overkomme skyld, skam og social kontrol efterhånden får omskabt sig til erotiske individer.

For Müller bliver det vigtigt at rykke Maries lyst i centrum. Her gør de to kærestere en mageløs opdagelse, da de finder frem til klitoris som kilde til kvindens lystfølelse, hvilket de ikke kan læse sig til i en tid, hvor der censureres hårdt mod alt "utugtigt".

Müller erkender efterhånden, at det er langt mere tilfredsstillende at give end at tage:

Jeg kan ikke kaste blikket på min chaiselong, uden jeg i ånden ser dig ligge der og boltre dine hvide, runde lemmer, mens dine øjne lyner, dine kinder gløder, og din mund smiler. Noget skønnere og for alle sanser mere berusende billede kan jeg ikke tænke mig.⁷¹

Jørgen og Marie har ikke et præcist ord for orgasme, men kalder den både for mand og kvinde blot "fornemmelsen". For at opnå den udvikler Müller en udholdenhed, der er en sportsmand værdig eller udtrykt i november 1892: "Det var godt, at vi blev ved med at elske til fornemmelsen kom over dig. Ellers havde vi vist ikke været så glade og lette om hjertet i dag. Derimod er min 'lille' så øm, skønt jeg badede den i koldt vand i aftes, så jeg kan ikke tåle at trække huden tilbage."⁷²

Frigørelsen af Maries lyst medfører et mere ligestillet forhold, hvor Müller kan forlade rollen som den evigt hungrende og tiggende underskudsmand, der er udleveret til sin elskedes nåde. Samtidig kan ikke mindst Marie undgå tidens store plage, graviditetsangst pga. mangelfuld prævention, fordi Müller til perfektion har lært sig afbrudt samleje.

Marie udtrykker da også i februar 1893, at hun godt er klar over sit privilegium, for hun takker Müller for hans evne til at holde igen: "Tak for i går... Jørgen; jeg tror ikke din lige findes, i elskov, så god, så uendelig meget kærlighed og selvbeherskelse findes næppe ofte blandt mændene. Men jeg påskønner det også, og det er måske endnu mere sjældent."⁷³

For Müller er udfoldelserne på lagenet så krævende, at han i april 1893 ligefrem kan melde, at han taber sig: "Jeg tog et pund på i går, skønt jeg asede

70 Bonde 2020, s.58f.

71 J-M 29/2, 1892.

72 J-M 2/11, 1892.

73 M-J 9/2, 1893.

så meget, så jeg bliver vist helt lasket, når du ikke kan hjælpe mig af med det overflødige.”⁷⁴

Marie spekulerer over, om ikke mange flere kvinder oplever den hyppige hengivelse. Det er ikke noget hun kan læse sig til nogen steder, men hun kan jo altid spørge sig omkring blandt fortrolige. I februar 1893 har hun en samtale med en gift bekendt og kan betro Jørgen:

Hun og hendes mand holder meget af hinanden, og de elsker ofte, men tænk dog elskede du, hun får kun 'fornemmelse' engang hver 3 måned eller så. Som hun udtrykker sig, hedder det nu 'fornøjelse', men meningen er ens, og hun sagde, at det var det mest almindelige blandt kvinderne. Hun kendte da mange, der havde det på den måde. Og tænk dig nu os to. Vi regner det som en selvfølge, at jeg hver gang bliver tilfredsstillet. Vi kan ikke tænke os at vente i måneder på fornemmelsen vel min dejlige grådige Jørgen.⁷⁵

Marie og Jørgen eksperimenterer også med at dyrke sex på utraditionelle steder, hvilket kun gør det hele mere spændende som i april 1891:

Puh! Marie dog, hvilken aften i går. Noget menneske skulle blot ane, hvad der foregik i den mørke, ubeboede villa derude i Hellerup. Det jubler indeni mig, når jeg tænker på, hvor fyrig og lidenskabelig, ja ustyrlig, du var. Der er da vist heller ingen i verden, der forstår at elske og nyde bedre end vi.⁷⁶

Det er tydeligvis ikke kun Jørgen, der udvikler sig med stormskridt på det seksuelle område, men også Marie, der bidrager aktivt til hans lystfølelse via avancerede teknikker eller med Müllers ord i april 1891: ”Må jeg være fri for det vrøvl med 'ladeporte'. Din 'lille' kan jo suge, klemme og bide sådan, så jeg aldeles ikke kan tåle det, med mindre saften allerede er kommet et par gange.”⁷⁷

Efterhånden må Marie erkende, at det vist ikke længere nødvendigvis er hendes Jørgen, der får mest ud af deres elskovslege. I marts 1892 omtaler hun Jørgen i tredje person: ”Han sagde jeg var smuk i går, men det siger han jo altid, når han er blevet tilfreds. Uh, nej, det er stygt af mig, thi jeg bliver vist mere stillet tilfreds end ham”.⁷⁸

Marie hengiver sig mere og mere fuldt og helt til akten, og er ikke bange for at vise sit begær som i februar 1893 ”Hvor det var saligt at forenes, som vi blev det i går aftes, og så to gange.” Marie føler, at hun ”ordentlig 'klemte' [...] dig begge

---

74 J-M 4/4, 1893.

75 M-J 9/2, 1893.

76 M-J 6/4, 1891.

77 J-M 7/4, 1891.

78 M-J 7/3, 1892.

gange når 'fornemmelsen' kom. Ja! Så kan du da føle lidt af min beruselse, thi det er det, så skønt, så lifligt, så alt betagende underdejligt." Eller som i november samme år: "Nå, så 'din lille' længes, ja det gør min såmænd med".⁷⁹

For Müller giver erotikken adgang til transcendent oplevelser, hvor det enkelte menneske overskrider sit eget ego og bliver del af noget større. I november 1892 medgiver han, at Marie har "sandelig ret i, at vi var ét i søndags aftes, så fuldstændig og helt, som det kun sjældent forundes dødelige mennesker at smelte sammen. Det var rigtignok en rus, som jeg higer efter at blive sænket i igen. Åh, det vil blive et paradys på jord at leve bestandig i forening med dig."⁸⁰ I april 1892 minder Müller Marie på "tirsdags aftes, da vi nød og nød hinanden uafbrudt i flere timer, berusede af en overjordisk salighed".⁸¹

Den sanselige forening er kernen i saligheden, eller med Maries ord i september 1893: "Jørgen dog, hvor vi elskede i går. Det er skønnere og saligere for hver gang, og jeg smelter fuldstændig sammen med dig, når vi sådan elsker." I november 1893 kan han så skrive: "Ja en salighed var den halve time vi var forenede i hinanden."⁸² I samklang hermed kalder Müller ofte Marie for "Maria" eller "Tilbedte Maria", hvilket giver associationer i retning af et helligt symbol som Jesus' mor. For Müller tenderer erotikken det religiøse plan.

Erotisme

Müller ikke bare træner ihærdigt for at blive en givende elsker, han opsøger også litterære og filosofiske kilder, der kan hjælpe dem begge i deres transformation ved, at også deres forestillingsverden ændres.

Undervejs i brevvexlingen fortolker han sit forhold til Marie som en form for århundredskiftets kærlighedsepos, som han tolker i samklang med andre af historiens store fortællinger om kærlighed mod alle odds som Abélard og Héloïse, Hagbard og Signe, Anna Hardenberg og Frederik II samt Lucinde og Julius. Men hvor de store kærlighedsaffærer typisk ender ulykkeligt i spændingen mellem et intolerant samfund og de elskendes lidenskab, lykkes det for Jørgen og Marie efter mange års trængsler at fragte deres passion uskadt ind i ægteskabet.

Allerede under sin officerstid i 1889 bliver Müller inspireret af historien om Abélard og Héloïse, hvorefter både han og Marie ofte i deres breve tiltaler hinanden "Min Abélard" og "Min Héloïse".

Da Müller er i Paris i oktober 1890, køber han bogen i den oprindelige franske udgave og skriver til Marie, at i Héloïses fravær er Abélards eneste fornøjelse

---

79 M-J 2/2, 1893.

80 J-M 29/11, 1892

81 J-M 17/4, 1892.

82 J-M 4/9, 1893.

hendes breve, og de får ham til at føle, at han er hendes ægtemand, og hun er hans hustru,⁸³ hvilket de rent lovformeligt lige så lidt er som Jørgen og Marie. Jørgen føler, at bogens ord trods tidsforskellen rammer lige i plet i relation til hans og Maries forhold: "Skulle man tro, at det var skrevet omkring året 1120!!"

Pierre Abélard er en uhyre skarpsindig og populær filosof og teolog, der som 34-årig bliver ansat som rektor på den prestigefyldte Notre-Dame-skole i Paris, men som savner at opleve den sande kærlighed. Abélard får kontakt med den skønne og lærde Héloïse, der bor hos sin onkel Fulbert, der er præst ved Notre-Dame-kirken. Abélard tilbyder Fulbert at undervise Héloïse i filosofi, hvilket straks udvikler sig til en hed elskovsaffære.

Müller har kunnet ladet sig inspirere af parrets åbne og eksperimenterende tilgang til erotik, eller med Abélards ord: "Intet stadie af kærligheden lod vi uforsøgt i vor lidenskab, og kunne elskoven finde på noget uvant, prøvede vi også det. Og jo mindre erfaring vi havde i den slags glæder, med des mere brændende glød hengav vi os til dem, des mindre følte vi træthed."⁸⁴

Kærlighedsaffæren mellem Abélard og Héloïse ender naturligvis tragisk, og Jørgen og Marie kan genfinde sig selv i den del af historien, der handler om fjendtlige omgivelser, der vil slukke lidenskabens flamme, fordi de to elskende ikke er lovformeligt gift.

Müller er tillige inspireret af den tyske forfatter og filosof Friedrich Schlegel (1772-1829). Schlegel er en af romantikkens pionerer, men til forskel fra mange af sine "romantiske" meningsfæller anser han sanseligheden for at være en uundværlig del af kærligheden. Det er da også netop det, Müller fæstner sig ved, når han i november 1890 citerer Schlegel for: "Hengivelse er troens udtryk..." Mere enkelt kan det ikke siges, at Jørgen ser den erotisk betonedede kærlighed som indfaldsport til den kristne tro. Müller viser her tilbage til rødder i den tyske romantiske såkaldte "erotisme", der insisterer på, at sanselighed og kristen tro, krop og ånd, ikke er modsætninger.⁸⁵

Schlegel er en af de forfattere, der klarest formulerer erotismen i den romantiske strømning fra 1790erne. Han udgiver i 1799 dannelsesromanen *Lucinde*, som fører til en lige så stor skandale, som Jørgens bog *Kønsmoral og Livslykke* kommer til at gøre det herhjemme mere end et århundrede senere. Schlegel går til angreb på skamfølelsen, ikke mindst over den nøgne krop. Især vækker disse ord af Schlegel forargelse i samtiden: "Oh, misundelsesværdige frihed fra fordomme! Kast du også bort, kære veninde, alle rester af falsk skam, ligesom jeg ofte rev de fatale klæder af dig og dryssede dem omkring i skøn uorden".⁸⁶ Kristendommen skal reformeres gennem en frigørelse af erotikken.

---

83 Abélard 1825, s. 115ff.

84 Abélard 1954, s. 23.

85 Møller 1973, s. 11.

86 von Schlegel 1799, s. 38f.

Schlegel hudfletter det følelseskolde spidsborgerlige ægteskab og forsvarer "det poetiske menneskes" sanselige møde som kærlighedens grund. Han ser sammensmeltningen af mand og kvinde i kærligheden som det højeste, et menneske kan nå, og som en døråbner for et kunstnerisk engagement.⁸⁷ Hvor kvinden for Schlegel intuitivt fanger kærlighedens væsen, må manden nøjsommeligt arbejde sig frem til at skabe en enhed i sin lidenskab, sit venskab og sin sanselighed.⁸⁸

Müller har kunnet spejle sig i Lucindes kæreste, Julius' kamp: Gennem mange fejlskud, angst, tristhed og tomhed og derefter mange læreår i Lucindes favn bevæger han sig fra egoisme til altruisme og indoptager i sig kvindeligheden⁸⁹ – ikke ulig Müllers egen kamp. Julius når gennem det centrale kapitel: "Mandlighedens læreår"⁹⁰ frem til, at "kun i svaret fra sit 'du' kan ethvert 'jeg' helt og fuldt føle sin uendelige enhed". Og denne enhed åbner mod det guddommelige: "Derefter vil sindet udfolde det gudlignendes indre kim."⁹¹

Müllers drøm er at blive et med Marie uden den stærke opsplnitning mellem de to køn, og han mener i hende at have fundet sin egen sjæleven, hvor krop og sjæl går op i en højere enhed. I december 1891 sender han Marie et digt, som han fortolker således: "Før sjælene stiger ned på jorden, er de hos Vorherre, men hver sjæl er både mande- og kvindekøn. Når Gud befaler det, skilles de to køn, og hvert tager bolig i sit legeme. Men de beholder et dunkelt minde om deres fortid i himlen, og de søger hinanden ligesom med lukkede øjne, og de lykkelige på denne jord er de, som således søger og finder hinanden og på ny bliver til ét."⁹² Herved bliver det ikke kirken, der kan åbne mod Guds plan for menneskene, men erotikken hvor det gælder om at finde sit perfekte match.

Müllers og Maries transformation fuldbyrdes således ved at være en dobbeltproces af filosofiske og historiske tankebilleder om kærlighed og ihærdig træning i erotikkens kunst. Ideerne har kunnet stimulere praksis, og praksis har kunnet legemliggøre ideerne og give appetit på mere åndelig inspiration. Herigennem indskrives Müller sig som en sen udløber af erotismen, skønt han lever mere end 100 år senere end sin store inspirator Friedrich Schlegel.

Da Müller i 1901 er blevet ansat som inspektør på Vejlefjord Sanatorium, kan parret endelig realisere deres drøm om at etablere en familie med børn. I 1899 føder Marie sønnen Ib, efterfulgt af sønnen Per i 1902.

---

87 Arnald 2012.

88 von Schlegel, 1799.

89 Ockenfuß 1992, s. 107.

90 von Schlegel 1799, s. 119ff.

91 Ibid 1799, s. 221.

92 J-M 30/12, 1891.

Fra erotisk praksis til teori

Efter år 1900 bevæger Müller sig fra en fase, hvor han og Marie direkte arbejder med at udvikle deres seksualitet, til en fase, hvor Müller dels skaber en gymnastisk praksis, der bygger videre på en kærlighed til kroppen, og dels løfter hans og Maries seksuelle erfaringer ind i hans egen originale seksualteori.

Via sine strygninger med håndfladen hen over huden efter badet påbegynder han et arbejde på at skabe en ny følsomhed over for den ret oversete og uberørte krop. Med *Mit System* i 1904 bliver denne praksis så til en verdensomspændende modebølge, hvor mennesker for alvor opdager deres hud med alle dens sensuelle punkter.

Fascinationen af den fine velduftende hud har Müllerparret allerede udviklet i deres intime samliv f.eks. i august 1892, hvor Jørgen skriver: "Åh, jeg kan så tydeligt se dine underskønne former gennem tøjet, dine runde hvide lås, og din alabast-mave med de sorte, krusede hår forneden, og dine struttende bryster med den mælkehvide, duftende hud."⁹³ Eller i december 1892, hvor han skriver: "Åh, det er en stærkt elektriserende fornemmelse at mærke dine lås bløde kælne hud mod min egen. Men så er det næsten umuligt for mig at holde igen på saften."⁹⁴ Omvendt priser Marie i juni 1903 sin solbrændte mand: "Min elskede dyrebare 'rødhud'".⁹⁵

Ved en sammenligning med samtlige andre af datiden fitness-systemer og herunder den franske Edmond Desbonnet (1867-1953), den amerikanske Bernarr Macfadden (1868-1955) og den tysk-engelske Eugen Sandow (1867-1925) fremstår Müllers som unikt netop på det centrale punkt, der handler om selvberøring.⁹⁶ Det forekommer sandsynligt, at denne sanselige komponent er en udløber af Müllers opdagelse af kroppens sanselighed – ikke mindst via mødet med Marie.

Denne tese bestyrkes af, at Müller i 1908 med bogen *Kønsmoral og Livslykke*, der allerede ligger næsten færdigskrevet i 1905, springer direkte ud som seksualreformatør med indirekte referencer til sine erotiske udforskninger sammen med Marie. I Müllers forfatterliv suppleres sansningen af hans egen krop nu med dyrkelsen af den andens krop. I 1908 kan Müller takket være sin voksende verdensberømmelse pga. *Mit System* fortolke samlivet med det andet køn med en helt anden selvtillid end i sine egne første læreår med Marie.

Müllers sexologiske bog forekommer meget mere dristig, sanselig og pornografisk i sine passager end f.eks. Herman Bangs debutroman *Haabløse Slægter* fra 1880 og Edvard Brandes' roman *Det unge Blod* fra 1899, der begge censureres

93 J-M 30/8, 92.

94 J-M 5/12, 1892

95 M-J 18/6, 1903.

96 Chapman 1994, s. 131.

som 'utugtige'. Det undgår *Kønsmoral og Livslykke* dog med nød og næppe, men den vurderes af det danske politi som et eksempel på, at loven mod utugtige skrifter bør strammes.⁹⁷

I *Kønsmoral og Livslykke* fremlægger Müller ansatser til en ny kristen etik, hvorefter en mands højeste mål i tilværelsen er at gøre sin elskede kvinde lykkelig. Han vil overføre næstekærlighedsprincippet på også den fysiske del af kønsforholdet mellem mand og kvinde, hvor det bliver en mands fornemste pligt at gøre en kvinde lykkelig også erotisk.⁹⁸

I bogen dyrker Müller absolut ikke et passivt kvindebillede, og slet ikke seksuelt. Igen får man indtryk af, at Müller bygger direkte på sine oplevelser med Marie: "Mens hunnerne hos alle dyrerigets arter forholder sig passive under selve parringen, vil den fuldkomment udviklede kvinde kunne deltage lige så aktivt i kønsakten som manden, ikke alene i kærtegnene, men også i de for akten karakteristiske bevægelser."⁹⁹

Müller udtrykker sig helt uden omsvøb om det seksuelle. Müllers og Maries udforskning af seksuallivet fører dem som vist til en mageløs opdagelse af kvindens orgasme og klitoris' funktion, som han nu har fundet det tekniske navn for, og som han i *Kønsmoral og Livslykke* hævder at være den første i en international sammenhæng til at beskrive fyldestgørende: "Ubegribeligt er det, at de seksualhygiejniske forfattere hidtil ikke har kunnet eller ikke har turdet give de nødvendige forklaringer herom."¹⁰⁰

Under alle omstændigheder bryder Müller et stort tabu i en fortsat bornert kultur. Og det er bemærkelsesværdigt, hvad angår sexologiens start, at Sigmund Freud (1856-1939) i *Tre afhandlinger om seksualteori* fra 1905 i modsætning til Müller anser vaginalorgasmer som udtryk for seksuel modenhed i forhold til klitoris-orgasmer,¹⁰¹ der af Freud anses for at være overfladiske.¹⁰²

Müller konstaterer: "Næsten hele kvindens lystfølelse er koncentreret i den ganske lille klitoris, der befinder sig foroven og temmelig yderlig i vagina... Bliver den beroliget ved – under livlig kirtelafsondring – at få sin 'elektricitet' tilbørlig udladet, bliver kvinden en engel for ægtefællen."

Chokerende for samtiden giver Müller præcise instruktioner på, hvordan manden udelukkende ved hjælp af penis giver sin kvinde orgasme: "Det er i virkeligheden mest formålstjenligt, at manden i den første tid efter at organerne er forenede, forholder sig næsten helt roligt, blot kysser og kærtegner. Derpå begyndes med ganske langsomme rytmiske bevægelser, idet klitoris påvirkes snart

97 Thing 1999, s. 59.

98 Müller 1908, s. 238ff.

99 Müller 1908 s. 229.

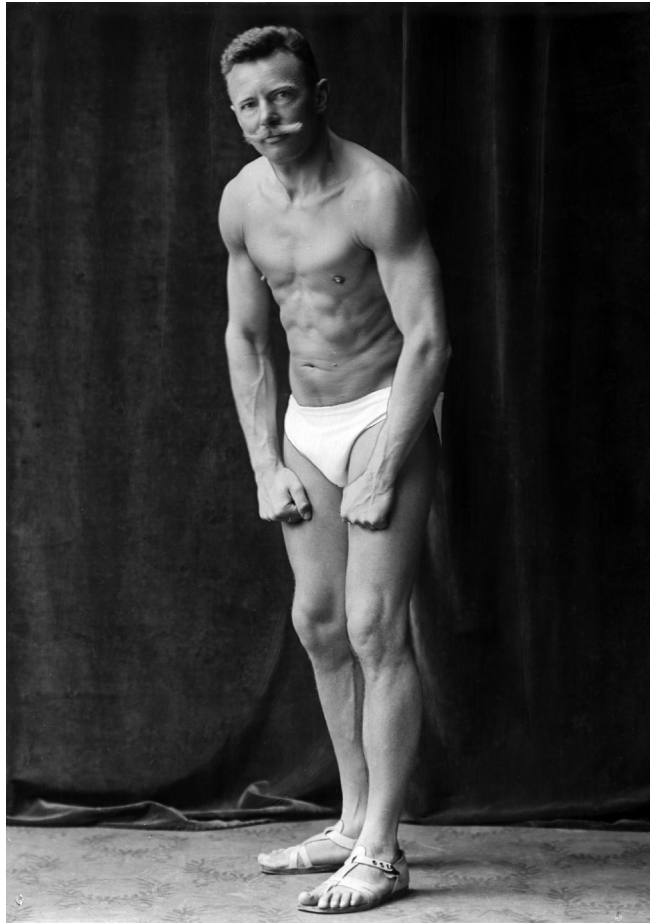
100 Ibid., s. 254f.

101 Piquard 2012.

102 Ibid. 2012 & Freud 1905, s. 40.

Ifølge Müller kræver det en trænet krop at kunne tilfredsstille sin kvinde. Her strammer han omkring 1904/05 sin bryst- og maveregion i en demonstration af "Mit System".

Det Kongelige Bibliotek,
Håndskriftsamlingen, NSA,
8-A00046, acc1959/81, J.P.
Müller, "40 Aars Elskovsbreve,
Misse og Jørgen, JPM".

blidt med organets hoved, snart kraftigere med roden. Vil orgasmen alligevel ikke indfinde sig, må kvinden samle sine ben, idet manden anbringer sine udenom. Opnås stadig intet resultat, må parret vende sig om på siden. Denne stilling er særlig bekvem for sugningen af brysterne, der jævnligt bør genoptages, dels for at vedligeholde den omtalte kirtelafsondring, dels fordi sugningen er i høj grad egnet til at fremkalde orgasmen hos kvinden.”

Der er nærmest gået sport i sexlivet, når man læser om alle Müllers akrobatiske udfoldelser. Skønt Müller ikke vil afsløre alle sine raffinementer på sexkunstens område, kan man mellem linjerne læse, hvor meget gang der har været i eksperimenterne hos Müller-parret, hvor som vist ovenfor også chaiselongen kunne tages i brug: ”Har kvinden meget svært ved at opnå orgasmen, kan det anbefales, at hun med samlede ben, hviler på en smal divan eller liggestol, idet manden indtager en halvt siddende, halvt stående stilling tværs over divanen. På denne måde er det muligt at påvirke klitoris særlig intensivt.”

Klimaks

Marie og J.P. Müllers eksempel viser, at det under victorianismen kunne lykkes et ungt par via omfattende 'lagengymnastik' og erotiske eksperimenter at gennemgå en transformation fra at være præget af kristen skyld og skam og hæmmet af social kontrol til at frigøre sig som erotiske væsner.

Det unge kærestepar famler sig i begyndelsen af 1890'erne frem under hård modstand fra fortrængninger, social kontrol, borgerlig moral og kristen skyld og skam. Efterhånden kæmper de sig dog frem til en forløsning i en dyb og inderlig kærlighed og erotisk passion.

Müller nægter at lande i en situation, hvor han ikke ved, om der er et erotisk match før bryllupsnatten, måske knap nok at komme til at se sin ægtefælle nøgen for siden at have sporadisk sex med en passiv hustru, der ingen erfaringer har, og som er opdraget til, at seksualiteten er uren, og hvor man nærmest skal kræve adgang.

Der har været højt til loftet hjemme hos Jørgen og Marie med rum for gensidig tilfredsstillelse, seksuelle eksperimenter og nøgenkultur. Midt i den danske victorianismes kulminationsfase har der altså hos Jørgen og Marie udfoldet sig et yderst avanceret sexliv med mange raffinementer og under afvikling af den ellers i vide kredse udbredte skamfølelse.

Müller oplever nærmest en åbenbaring ved mødet med sit livs kærlighed, og han bevæger sig mod at fortolke kristendommen i et langt mere sanseligt lys end normalt for hans samtid: En erotisk kristendom, hvor næstekærligheden viser sig i mandens arbejde på at gøre sin elskede seksuelt lykkelig. Efter mange års tilbageholdenhed eksploderer han i en rus, som bliver gengældt. Med den sanselige Marie som en uundværlig allieret går han i gang med at øve sig på at blive en udholdende og hensynsfuld elsker med kvindens orgasme som det højeste mål.

Ved i forholdet til Marie og i sine publikationer at udvikle en intimitet og et sprog, der er psykologisk, overskrider Müller de traditionelle forventninger til datidens klassiske gentleman: At man ikke "vender vrangen ud", men forholder sig en anelse distanceret. Herved bryder Müller traditionen og bliver radikalt moderne i sit følelsessprog.

På Müllers bornerte tid havde mange – og ikke mindst kvinder – med stor sexlyst et problem, i dag har mennesker uden stor sexlyst et problem i et seksualiseret samfund. Hvor det på Müllers tid var tabu at være seksuelt lysten, er det i dag tabu at være uden eller med meget lille lyst.¹⁰³ Det kan dog ikke udelukkes, at nogle kvinder og også mænd ville foretrække en mere passiv seksualitet frem for Müllers krævende aktive sex og orgasmejagt. Både Müller og senere Wilhelm Reich (1897-1957) gør oven i købet en stærk seksualitet med mange orgasmer til

---

103 Bruckner & Finkielkraut 1982.

en forudsætning for at holde sig sund.¹⁰⁴ Det ideal kan gøre det ekstra svært at være sin ulyst bekendt.

Vi kan i dag grine af victorianismens stærke kontrol af affekter og seksualitet ud fra den moderne parole: "Emma Gad, men vi gider ikke",¹⁰⁵ men det hører med til billedet, at denne rigide selvtvang var med til at bane vejen for det moderne produktive menneske og dermed i sidste ende det moderne velstandssamfund, der sidenhen udgjorde den materielle basis for et opgør med stramhedens tyranni især fra 1968 og frem. Müllers og Maries kamp for seksuel frigørelse skal ikke ses som et opgør med datidens selvdisciplin som sådan, men kan ses som et forsøg i det tidligt moderne samfund på at skabe en mere velfungerende krop med rum for både produktivitet og sanselighed.

Lad os afslutningsvis vende tilbage til artiklens indledende citat, hvor Otto Rung fremhæver J.P. Müllers system som et centralt tegn på den tidlige modernitet. Vi kan nu konstatere, at radikaliteten i Müllers hygiejniske budskab i *Mit System*, der er baseret på en unik sanselig kontakt med egen hud, med al sandsynlighed er inspireret af hans ungdoms sanselige erfaringer med Marie – ikke mindst i første halvdel af 1890'erne, hvor Maries fine, skære, velduftende hud udgør en vigtig del af Müllers erotiske betagelse.

På samme måde kan Müllers sexologiske bog *Kønsmoral og Livslykke* fra 1908 ses som intet mindre end en udfoldet refleksion over hans og Maries erotiske oplevelser. Uden at sige det direkte forsøger Müller her at almengøre sine individuelle erfaringer fra sit og Maries erotiske liv. Uden Maries aktive medvirken ville Müllers senere erotiske sonderinger aldrig have nået samme dybde.

I Müllers tilfælde kommer praksis altså før teori, handling før idé, skønt Müller også undervejs bliver filosofisk befrugtet af den romantiske erotisme dyrkelse af en sanselig kærlighed.

Det sanseligt-erotiske gennembrud, som Müller bliver pioner for, rummer en overset dimension i Det Moderne Gennembrud. Den traditionelle fortælling om Det Moderne Gennembrud fokuserer på den kritiske realismes vej ind i det oplyste, demokratiske samfund. Med forelæsningsrækken og seksbindsværket *Hovedstrømninger i det 19. Århundredes Litteratur* (1872-90) kritiserer den banebrydende litterat Georg Brandes det danske åndsliv for at sove tornerosesøvn over for de revolutionære tendenser i Europa efter 1848 og hænge fast i "senromantik, 'fædrelanderi' og præstegårdskultur."¹⁰⁶

Müller er enig med Brandes i behovet for at ryste træet godt og grundigt med henblik på afvikling af moralsk hykleri, erkendelse af sociale realiteter og kamp mod ulighed, uretfærdighed og undertrykkelse. Men han tilføjer samtidig denne kamp noget nyt. Hvor Brandes vil skrælle sproget fri for alle de opstyltede og

---

104 Reich 1971.

105 Plum & Simonsen 1986.

106 Hertel 2004, s. 62.

hykleriske lag, som lægger sig som en dyne over kommunikationen, vil Müller bogstaveligt skrælle alle de snærende lag tøj af, som strammer, kvæler og hæmmer kroppens frie udtryksmuligheder fra knækflip til korset.

Müller og Georg Brandes kæmper begge for større seksuel frihed, men de ligger alligevel langt fra hinanden, idet Müller er både kristen og monogam, og hans kernesag er unge elskende pars ret til et seksualliv før ægteskabet, hvorimod Brandes' fokus er at få frigjort de asketiske – gerne gifte – kvinder til at udleve deres lyst med de partnere, de ønsker,¹⁰⁷ – gerne ham selv, uagtet at dette er en risikabel affære for kvinder i et samfund med dårlig adgang til prævention. Müller tager da også i 1908 direkte afstand fra Brandes' seksualmoral, idet han tilslutter sig, at brødrene Brandes "efter bedste evne har nedbrudt det gamle sædelighedsgrundlag uden at gøre gnist af forsøg på at tilvejebringe et nyt".¹⁰⁸

Ifølge Kulturministeriets "Danmarkskanon" fra 2016 er "Frisindet" blevet en del af den danskhed, vi er rundet af: "Den kulturradikale tradition fra Georg Brandes til Klaus Rifbjerg (1931-2015) hyldede specielt et frisind og en frigjorthed i forhold til traditionelle moralbegreber og til krop og seksualitet, som har haft stor indflydelse, idet mange i Danmark i dag har et forholdsvis afslappet syn på nøgenhed."¹⁰⁹ Efter min mening burde Jørgen og Marie nu blive skrevet ind her som centrale pionerer i skabelsen af et sanseligt frisind i den danske og europæiske kulturkreds. Det var faktisk Müller, og ikke Brandes, der havde det som sit hovedprogram.

Müller udlever sin seksuelle passion med sin elskede Marie, og det er også hans mål at denne tiltrækning bør fastholdes efter deres giftermål i 1896, ja faktisk livet ud. Således skriver han i *Kønsmoral og Livslykke* i 1908: "Mellem to elskende, fysisk veludviklede mennesker kan kærlighedsevnen gennem årene forøges og elskovsnydelsen blive intensivere".¹¹⁰ Med samme bog bliver Müllerparret dog rystet i deres grundvold, da den modtager en så sønderlemmende kritik fra kristelige og konservative kredse, at de bliver nødt til at gå i eksil. I 1912 bosætter de sig i London, hvor Müller dog med vanlig ukuelighed etablerer en succesfuld sundhedsklinik baseret på sit system, men det er en senere historie.

---

107 Brandes 1885, s. 22.

108 Ibid. s. 85f.

109 <https://www.danmarkskanon.dk/>, besøgsdato 1/12, 2021.

110 Müller 1908, s. 246.

Litteratur

- Abélard, Pierre 1825: *Lettres et épitres amoureuses d'Héloïse et d'Abélard*. Chez Salmon.
- Abélard, Pierre 1954: *Mine trængsels historie efterfulgt af Abélards og Héloïses breve*. Hans Reitzels Forlag.
- Andersen, Lotte og Kestler, Amalie 2018: *Carl og Marie – i kunst og i kærlighed*. Gyldendal.
- Appel, Hans-Henrik 2019: *Barrison-føberen*. Haase Forlag.
- Arnald, Jan 2012: "Særnummer om Schlegels Lucinde" i *Aiolos – tidsskrift för litteratur teori och estetik*, nr. 44-45.
- Bang, Herman 1962: *Ludvigsbakke*. Gyldendal.
- Bang, Herman 2000: *Ved Vejen*. Gyldendal.
- Bang, Herman 2006: "En utrykt Føljeton om Mangt og Meget. Artikel i antologien Bang H., *Herhjemme og derude*, 1881, C.A. Reitzel, 2006 (opr.1881), s. 1327.
- Bogh, Mikkel 2016: *Tæt på – intimiteter i kunsten 1730-1930*. Statens Museum for Kunst.
- Bonde, Hans 2020: *Sundhedsapostlen J.P. Müller*. Syddansk Universitetsforlag.
- Brandes, Georg, Arne Gamborg, artikel i *Tilskueren*, januar 1885, nr. 1.
- Bredsdorff, Elias 1973: *Den store nordiske krig om seksualmoralen*. Gyldendal.
- Bredsdorff, Thomas 1982: *Tristans børn*. Gyldendal.
- Brinkmann, Svend 2014: *Stå fast!*. Gyldendal.
- Bruckner, Pascal og Finkielkraut, Alain 1982: *Kærlighedens ny uorden*. Sjakalen, Århus.
- Brusendorff, Ove 1938: *Erotikens historie*, bind 3. Universal-Forlaget.
- Bøgh, Nicolai 1887: *Erindringer om M. Goldschmidt*. Ukendt forlag. Se link: <http://www.kb.dk/e-mat/dod/130020348764.pdf>
- Bøgh, Nicolai 1887: *Erindringer om M. Goldschmidt*. Ukendt forlag.
- Bønnelycke, Cecilie 2018: *Sædelighedsfejden*. Aarhus Universitetsforlag.
- Chapman, David L. 1994: *Sadow the magnificent*. University of Illinois Press. <https://doi.org/10.2307/2082059>
- Dinesen, Wilhelm 1889: *Jagtbreve*, nr. 25. P. G. Philipsens forlag.
- Dirkinck-Holmfeld, Gregers 2014: *Frejlif: Ekstra Bladets utæmmelige Redaktør*. Ekstra-Bladets Forlag.
- Edvard, Brandes 1899: *Det unge Blod*. Gyldendal.
- Foucault, Michel 1978: *Viljen til viden: seksualitetens historie 1*. Rhodos.
- Freud, Sigmund 1905: *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Franz Deuticke.
- Gad, Peter U. 1949: *Klunketiden på en anden Måde*. H. Hagerup.
- Gravesen, Finn og Faurholt, Jakob 2016: *Den sky romantiker – Komponisten Kai Normann Andersen*. Forlaget Clemmer du.

- Grimley Daniel M. 2010: *Carl Nielsen and the Idea of Modernism*. The Boydell Press.
- Hertel, Hans 2004: *Det stadig moderne gennembrud*. Gyldendal.
- Jacobsen, Jens P. 2017 (1876): *Fru Marie Grubbe*. Lindhardt og Ringhof.
- Clausen Julius og Krogh Torben (red.) (1935): *Danmark i Fest og Glæde*, bind V. Christian Eriksens Forlag.
- Kaarsberg, Hans 1921: *Memoirer*. Gyldendal.
- Linde, Kirsten 2001: "Spædbørn i svøb og liste", i *Folk og kultur, årbog for dansk etnologi og folkemindevidenskab*, 30:1, s. 66-88.
- Mantegazza, Paolo 1888: *Nervøsitetens aarhundrede*. Wilhelm Priors Forlag.
- Müller, J. P. 1908: *Kønsmoral og Livslykke*. Tillges Boghandel.
- Müller, J. P. 1932: *Blandt Engle og Djævle*, bind 1. Forlagskompagniet.
- Møller, Per S. 1973: *Erotismen: Den romantiske bevægelse i Vesteuropa 1790-1860*. Munksgaard.
- Møller, Peter U. 1983: *Efterspil til Kreutzersonaten: Tolstoj og kønsmoraldebatten i russisk litteratur i 1890'erne*. Gyldendal.
- Nielsen, Kai A. 2003: *Kærlighed i det 19.-20. århundrede*, bind 4. Gyldendal.
- Ockenfuß, Solveig 1992: *Bettine von Arnims Briefromane. Literarische Erinnerungsarbeit zwischen Anspruch und Wirklichkeit*. Westdeutscher Verlag. <https://doi.org/10.1515/arbi.1995.13.1.81>
- Olsen, Frejllif 1922: *En københavnsk journalist: Indledning til min selvbiografi*. Pio, 1987.
- Pedersen, Merete B. 2000: *Den reglementerede prostitution i København 1874-1906*. Museum Tusulanums Forlag.
- Pedersen, Merete B. 2007: *Prostitutionen og grundloven: Regulering af og debat om prostitution i Danmark i perioden ca. 1860-1906*. Museum Tusulanums Forlag.
- Pedersen, Mikkel V. 2018: *Den perfekte gentleman – Mænd, stil og idealer i verden af i går*. Gads Forlag.
- Piquard, Jean-Claude 2012: *La fabuleuse histoire du clitoris*. Blanche.
- Plum, Camilla & Simonsen, Nanna 1986: *Emma gad – vi gider ikke*. Fogtdals Bøger.
- Reich, Wilhelm 1971: *Orgasmens funktion: den biologiske energis seksualøkonomiske grundproblemer*. Rhodos.
- Rode, Edith 1951: *Der var engang. Et kig tilbage*. Gyldendal.
- Rung, Otto 1935: "Københavnsk Selskabsliv omkring Aarhundredskiftet". Julius Clausen og Torben.
- Rung, Otto 1986: *Fra min Klunketid*. Gyldendal.
- Shmaefsky, Brian 2009: *Syphilis*. Chelsea House Pub.
- Skram, Amalie 1885: *Constance Ring*. Huseby og co.
- Skram, Amalie 1888: *Lucie*. I. H. Schuboths Boghandel.

- Skram, Amalie 2018 (opr. 1891): *Kjærlighed i Nord og Syd*, Lindhardt og Ringhof.
- Skram, Amalie 1892: *Forraadt*. I. H. Schuboths Boghandel.
- Sloterdijk, Peter 2011: *Du musst Dein Leben ändern: über Anthropotechnik*. Suhrkamp.
- Thing, Morten 1999: *Pornografiens historie i Danmark*. Aschehoug.
- Tolstoj, Leo 1963: *Kreutzersonaten*. Aschehoug.
- Vallgård, Karen 2013: „Følelshistorie – teoretiske brudflader og udfordringer“, i *Kulturstudier*, 4:2, s. 88-113.
<https://doi.org/10.7146/ks.v4i2.15521>
- Vallgård, Karen. 2018: “Forbudte, farlige og frastødende følelser”. *Temp – Tidsskrift for Historie*, årgang 8:16, s. 5-15.
- von Schlegel, Friedrich 1799: *Lucinde*. Frölich.
- Weber, Max 2003: ”Videnskab som levevej” i antologien *Udvalgte tekster*, bind 1, Hans Reitzel.
- Zweig, Stefan 2013: *Verden af i går: en europæers erindringer*. Rosinante.

Utrykte kilder

- Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, NSA, 8-A00046, acc1959/81, J.P. Müller, ”40 Aars Elskovsbreve, Misse og Jørgen, JPM”.

English Summary

REBELLION AGAINST VICTORIANISM – Marie and J.P. Müller’s erotic revolution

The article is mainly based on a comprehensive collection of letters: “40 years of love letters”, which describes the intimate exchange between the – after the publication of the gymnastics book *My System* in 1904 – world-famous gymnastics educator Jørgen (Peter) Müller and his life partner Marie and much more about everyday life and body history especially in the 1890s.

With this source material, we can get a unique insight into an erotic upheaval under Victorianism that has otherwise been almost hermetically closed to the curious glances of contemporaries, their descendants and modern historians.

It is the main thesis of the article that Jørgen and Marie’s sensory experiences in their youth constitute a significant source of inspiration for: 1) Müller’s gymnastics system with its focus on skin massage, which helped to make Victorian people discover their own and each other’s bodies. 2) Müller’s book *Sexual Morals and Life Happiness from 1908*, which was one of the world’s first sexology books.

Mads Daugbjerg

Mads Daugbjerg er lektor i antropologi ved Aarhus Universitet. Hans forskning fokuserer især på spørgsmål om kulturarv, erindring og national identitet, og om turisme som kulturelt fænomen og praksis. Han har blandt andet arbejdet med betydningen og brugen af historiske slagmarker som Dybbøl i Danmark og Gettysburg i USA, og med de talrige måder, sporene fra fortiden bliver rekonstrueret, genopført eller på anden måde aktiveret i nutiden på. Dette arbejde er blandt andet publiceret i internationale tidsskrifter som *The International Journal of Heritage Studies*, *History & Anthropology*, *Museum & Society*, *Critical Military Studies* og *Ethnos*, samt i diverse dansksprogede tidsskrifter.

Nøgleord: bunkers, kulturarv, fredning, erindring, Anden Verdenskrig

---

VOLD OG VOLDE I ET STORMFULDT LANDSKAB

Om krigens spor af beton langs den jyske vestkyst

Denne artikel fokuserer på de mange ruiner af bunkers fra Anden Verdenskrig, som stadig sætter deres præg på den jyske Vesterhavskyst. Dens anliggende er at undersøge denne tunge, komplekse og uafklarede kulturarv, der i dag er vokset sammen med kystlandskabets natur, i en nutids- og efterkrigsoptik. Empirisk materiale fra et nyligt forsknings- og udviklingsprojekt, der søgte at udnytte et af de tidligere tyske forsvarsanlæg på nye måder, suppleres med historiske eksempler og diskuteres i lyset af kulturteoretisk litteratur, der ikke alene ser bunkerne som historiske spor, men også som æstetisk-arkitektoniske strukturer med fortsat appel og fascinationskraft.

I årene 1945-46 stod Jagtraadet, som var et organ under det danske Landbrugsministerium, bag en dokumentarisk stumfilm med titlen *Besættelsesfilmen* –

Krigens Spor i dansk Natur.¹ De dystre sort-hvide optagelser indledes med en rammesættende tekst:

Dette er ingen Jagtfilm i almindelig Forstand, men mere en Kulturfilm på jagtligt Grundlag. Danmarks Jægere er Naturelskere. Kun et Faatal kan danne sig et Skøn over de Skader, der er sket. Denne Film – optaget kort efter Besættelsen – viser en Del af Ulykkerne, der aldrig maa glemmes, men snarest udslettes.

Allerede af det korte anslag forstår man, at vi har at gøre med noget, der er svært præcist at genrestemme. Modsætningen mellem ”jagtfilm i almindelig forstand” og ”kulturfilm på et jagtligt grundlag” er ikke helt nem at begribe, men det er tydeligt, at jægerne er ude i et ærinde, der for dem skærer på tværs af de gængse kategorier natur og kultur. Filmen dokumenterer herefter gennem 40 minutters rolige panoreringer de omfattende infrastrukturelle indgreb i det jyske landskab, som krigsårene resulterede i. Der vises tavse optagelser fra en række forladte bunkerstillinger og andre militære installationer, akkompagneret af korte, indignerede mellemtekster, som ofte refererer dels til byggeriernes uhyrlige anlægsomkostninger, dels til de spolerede jagtmuligheder. Her er fire eksempler:

Falske, uskyldigt udseende Klitter [ved Hanstholm] skjuler enorme Ammunitionslagre og vældige Kanonstillinger af Beton i flere Etager til ca. 50 Millioner Kr. Stykket.

Flygtningelejren ved Oxbøl. Før et af Danmarks bedste Kronvildtterræner. Nu vor sjette største og mest trøstesløse By med ca. 40.000 Indbyggere. Ca. 100 km Veje er anlagt. Der er Uro overalt.

Karup Flyveplads dækker Tusinder af ha., der før var blandt Danmarks bedste Urfugle-Terræner.

Store Sandgrave [ved flyvestationen i Tirstrup] danner slemme Ar i Terrænet, men de tilsaas allerede nu med Gyvel og vil om faa Aar fremtræde som glimrende Vildtremiser.

Besættelsesfilmen synes båret af en fortørnet, patriotisk ånd og en stærkt følt forpligtelse til (haste-)dokumentation og folkeoplysning. Noget handler om at syn-

---

1 Filmen kan ses via dette link: <https://filmcentralen.dk/museum/danmark-paa-film/film/besaettelsesfilmen-krigens-spor-i-dansk-natur> (besøgt 7/10 2021). Alle citater er gengivet fra de mellemtekster, som er en integreret del af stumfilmen.

liggøre de risici, som på dette tidspunkt stadig lurer i det hærgede, men også sært dragende efterkrigslandskab. En mellemtekst advarer for eksempel: ”Ved Stranden og i Klitterne ligger allehaande, mystiske Ting. Spændende Legetøj for en rask Dreng – men dødsens farligt.” Midt i vreden over ødelæggelserne af det nationale landskab rummer filmen også en appel til at tage fælles ansvar for den oprydning og genopretning, der forudsættes at følge. Dette bliver eksplicit i filmens sidste mellemtekst, som lyder: ”De fremmede er borte, Uvejret er ovre – men truende Skyer driver endnu over Landskabet og maner til maalbevidst Arbejde og Genopbygning for alle – ogsaa for Danmarks Jægere.”

Denne artikel handler om de mange *bunkers* fra Anden Verdenskrig, der stadig henligger i forskellig stand og statur rundt omkring i Danmark. Den fokuserer på, hvordan de forfaldne betonanlæg opfattes og påvirker livet omkring sig i dag. Selvom vore dages syn på bunkerne adskiller sig fra Jagtrådets følelsesladede respons fra de allerførste efterkrigsår, er flere af de underliggende spændinger og spørgsmål fra dengang stadig relevante. Bunkerne, eller det, som resterer af dem, er stadig vanskelige at kategorisere. De er ikke en del af naturen, og dog er de vokset så tæt sammen med den, at det ofte er umuligt at trække grænsen mellem det naturlige og det menneskeskabte. Det ”målbevidste arbejde” med oprydning og genopretning, som Besættelsesfilmen forkyndte, viste sig snart at være uoverkommeligt, i hvert fald for dem, der havde set frem til en total bortfjernelse af fremmedelementerne og en tilbagevenden til en tidligere naturtilstand.² Filmens og datidens klare sondringer mellem de påtvungne, udefrakommende monstrøsiteter og den uskyldige danske natur sandede med tiden noget til i klitlandskabet. Bunkerne er modsætningsfyldte: de er både grimme og smukke, både frastødende og fascinerende, både urokkelige og kuldkastede. De omtales ofte i Danmark som ”tyske”, men er hovedsageligt bygget af danske arbejdere. Om de bør beskyttes og bevares for eftertiden – og om de overhovedet bør betragtes som en del af den danske kulturarv, som museerne er lovmæssigt forpligtet til at sikre – er stadig åbne spørgsmål.³ De formelle ejerskabs- og ansvarsforhold omkring anlæggene er ofte uklare.⁴

Jeg vil indkredse og eksemplificere denne ambivalens og bunkerruinernes betydning som materielle og kulturelle agenter eller katalysatorer. Med dette mener jeg, at bunkerne *gør* noget; noget finder sted omkring dem; de ansporer og har siden 1945 ansporet til forskellige typer reaktion, handling eller mobilisering, dels i kraft af deres dystre symbolik, men også på grund af deres materialitet og fysiske samspil med omgivelserne. I den internationale litteratur betegnes denne type

---

2 Se Dahl 2018 om diskussionen om demontering og fjernelse af bunkerne.

3 Museumsloven kan tilgås på <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2014/358> (besøgt 13/10 2021). Om bunkerne som mulig (dansk) kulturarv, se Hansen og Jensen 2014, s. 302-18; Dahl 2019, s. 193-202.

4 Dahl 2018, s. 188-89.

fortidsspor oftest som en ”vanskelig” eller ”negativ” kulturarv.⁵ I min analyse bliver vanskelighederne især knyttet til bunkernes uafklarede status: hvad er de overhovedet, og hvad gør de overhovedet, i dag? Artiklens primære empiri stammer fra et nyligt projekt om turismeudvikling, jeg deltog i i Ringkøbing-Skjern kommune, hvori de efterladte betonblokkes fortsatte evne til at røre sindene blev tydelig.

Jeg er primært optaget af bunkerne som omdrejningspunkter for nutidige problemstillinger, men disse kan kun forstås i deres historiske kontekst. Derfor trækker jeg på litteratur, både dansk og international, der opridses og behandler Atlantvoldens relativt korte historie. Hvad den dansksprogede angår, står jeg især på skuldrene af udgivelser, der udspringer fra to betydelige, nylige forskningsindsatser, dels et sydvestjysk samarbejde, hvis hovedresultater er publiceret i 2014-antologien *Bunkers – Atlantvoldens perspektiver i Danmark*, og dels det kollektive projekt *Atlantvolden i Nordjylland*, hvorfra et stort tobindsværk med samme titel udkom i 2018.⁶ Fra sidstnævnte vil jeg endvidere fremhæve Chrestina Dahls ph.d.-afhandling, der med basis i nordjyske eksempler rummer en grundig kortlægning og analyse af bunkernes virkningshistorie fra 1945 til i dag, og som ligesom mit eget arbejde er inspireret af internationale strømninger indenfor studier af materialitet og kulturarv.⁷

I tillæg til denne historiske situering af de danske bunkerlevn søger jeg inspiration fra den æstetisk, arkitektonisk og fænomenologisk orienterede litteratur, der har sit udspring i den franske byplanlægger og kulturteoretiker Paul Virilios arbejde. I den eksisterende danske forskning om bunkerne, der primært er historisk-empirisk i sin orientering, har denne type opmærksomhed på anlæggenes atmosfære, appel og sensoriske kvaliteter ikke indtil nu været et hovedspor.⁸ Artiklen her kan derfor ses som et forsøg på at koble denne type oplevelsesmæssige overvejelser og indsigter fra den internationale litteratur om bunkerne sammen med de historiske udviklinger og specificiteter, der har sat deres præg på et konkret, dansk bunker- og kystlandskab i Houvig lidt nordvest for Ringkøbing.

---

5 Macdonald 2009; Meskell 2002.

6 Hansen og Rheinheimer (red.) 2014; Andersen 2018; Andersen (red.) 2018.

7 Dahl 2019. Jeg takker Chrestina Dahl for adgang til den endnu upublicerede afhandling.

8 Se dog Haakonsen 2010 og Nielsen 2018 for to dansksprogede bidrag, der tager Virilios arbejde op. Dahl trækker i sin afhandling ikke på Virilio, men bruger den hollandske historiker Eelco Runias teorier om nærvær (*presence*) til at argumentere for en umiddelbar oplevelsesdimension, som ligger hinsides den rationelle tilegnelse af viden – og som på visse stræk nærmer sig Virilio. Se Runia 2006a; 2006b.

Kultur eller natur? En kuldsejlet bunker på stranden nær Houvig benyttes til ophold og solbadning på en sommerdag. Foto af forfatteren.

Atlantvolden: historien og dens forskydninger

Fra vinteren 1941/42 betød den vigende tyske krigslykke på Østfronten, at planerne om et udbygget kystforsvar langs atlantehavskysten tog fart. I Danmark såvel som i andre besatte lande havde dette indtil da ikke haft høj prioritet.⁹ Men med de stadig flere tyske tropper, der måtte indsættes i kampene mod Den Røde Hær, kom der fra foråret 1942 skub i bunkerbyggerierne langs hele den besatte vesteuropæiske kyst fra den fransk-spanske grænse til Nordnorge. Det tyske rationale var, at ”beton skulle erstatte de soldater, der ikke kunne undværes på Østfronten”.¹⁰ En ordre afgivet af værnemagtens overkommando 14. december 1941 blev startskuddet til det enorme byggeri, som i den nazistiske propagandamaskine snart skulle blive kendt som ”Atlantvolden” (*der Atlantikwall*).¹¹ Byggeriet blev lagt i hænderne på *Organisation Todt* (OT), en tysk, statslig entreprenørhæder opkaldt efter sin grundlægger, ingeniør Fritz Todt, der tidligere havde ledet konstruktionen af den moderne *Autobahn* og af den såkaldte Vestvold langs den tysk-franske grænse. Selvom den nye Atlantvold aldrig blev en egentlig,

---

9 Dog var værnemagten i Danmark allerede i november 1940 påbegyndt konstruktionen af et omfattende artilleribatteri ved Hanstholm, der fra krigens begyndelse ansås som et nøglepunkt for at forhindre britisk indtrængen i Skagerrak. Andersen 2018, s. 56–73.

10 Jensen 2014, s. 32.

11 Andersen 2007, s. 95.

fortløbende forsvarsmur, var der tale om et byggeri af kolossale proportioner, et vidtstrakt netværk af beton, som bandt det besatte Vesteuropa infrastrukturelt sammen til et sammenhængende militært rum, der i en nazistisk optik samtidig kunne materialisere idéen om Stortyskland.¹² I sin bog om OT's aktiviteter i Norge lægger Kjetil G. Andersen stor vægt på Hitlers besættelse af tanken om nødvendigheden af "rum" – som i nøglebegreberne *Lebensraum* og *Grossraum*¹³ – og på hans fascination af den moderne teknik og ingeniørkunst, som han mente kunne forme og virkeliggøre disse nye rum:

For Hitler var byggingen på én og samme tid både realpolitik og symbolpolitik. Han skaffet seg oppslutning i befolkningen gjennom bygging, forberedte krigen gjennom bygging, og brukte byggingen til å mane fram bildet av det som skulle komme etter at den endelige seieren var vunnet.¹⁴

Som bygherre indgik OT kontrakter med underentreprenører og private firmaer i de forskellige besatte lande.¹⁵ Hvad angår selve det manuelle arbejde, blev Atlantvolden til gennem en ekstrem og forceret arbejdsindsats af mere end én million arbejdere af mange nationaliteter.¹⁶ Mens OT i andre besatte lande indskrev store mængder tvangsarbejdere, herunder krigsfanger, til byggeriet, blev den danske del af Atlantvolden næsten udelukkende bygget af danske arbejdere rekrutteret på ordinære vilkår.¹⁷ Dette skyldtes først og fremmest den danske regerings samarbejdslinje og ønske om, "at tyske byggearbejder i Danmark blev udført af danske entreprenørfirmaer".¹⁸ Selvom bunkerne i Danmark ofte omtales som "tyske", er de derfor i materiel og praktisk forstand resultaterne af en udpræget grad af dansk-tysk samarbejde og fælles indsats.¹⁹ Nogle af Vestkystens travleste områder, for eksempel omkring Thisted og Esbjerg, tiltrak arbejdere og sjak fra hele landet og oplevede deciderede byggeboom og nærmest *Klondyke*-lignende tilstande.²⁰

Som bekendt kunne "volden" ikke holde fjenden ude. Den blev gennembrudt med de allieredes landgang på Normandiets strande på "D-dag" 6. juni 1944 og har groft sagt siden da eksisteret som ruiner; en tung, uønsket stribe af overflø-

---

12 Tzalmona 2013, s. 140.

13 Andersen 2021, s. 42–43; se også Klinke 2018, s. 22–44.

14 Andersen 2021, s. 35, original kursiv.

15 Jensen 2014, s. 32.

16 Tzalmona 2011, s. 777.

17 Hansen og Rheinheimer 2014, s. 7.

18 Christensen et al. 1997, s. 22.

19 Diskussioner om arbejdets organisering, herunder de moralske spørgsmål vedrørende samarbejde med besættelsesmagten, kan findes i Christensen et al. 1997; Hansen og Lundtofte 2014 (begge med empirisk vægt på Sydvestjylland) og Knudsen 2018 (med fokus på Nordjylland). Om de danske entreprenørfirmaers position og forsøg på at manøvrere gennem krigsårene, se Andersen 2005.

20 Knudsen 2018; Hansen og Lundtofte 2014.

dig beton i den europæiske vandkant. Opfattelsen af bunkerne i de respektive lokalsamfund og "værtsnationer" har siden varieret over tid. Det er næppe overraskende, at de helt tidlige, stærkt fordømmende sort/hvide perspektiver, som vi for eksempel fandt i Besættelsesfilmen, med tiden har forskudt sig. En række studier, både danske og udenlandske, har søgt at udsondre forskellige faser i bunkernes efterkrigshistorie.²¹ Selvom detaljerne varierer fra sted til sted, er det karakteristisk, at udviklingen løber fra tidlige, stærkt uforsonlige opfattelser, over forsøg på ignorering eller glemsel og til senere bevidste musealiserings- og turismeindsatser. I sit studie af bunkerne på de engelske Kanaløer identificerer Gilly Carr eksempelvis fire delvist overlappende faser, som hun opsummerer under overskrifterne "erasure" (i årene 1945–53), "amnesia and disguise" (1950'erne–1970'erne), "rehabilitation and restoration" (fra 1977 til i dag) og "contestation and memorialisation" (fra 1998 til i dag).²² Lulu Anne Hansen og Mette Bjerrum Jensen dokumenterer i deres analyse af dansk avismateriale om bunkerne, hvordan ikke kun anlæggene selv, men også de folk, der bemandede dem, i de senere år er blevet genstand for nyfortolkning.²³ Et bemærkelsesværdigt eksempel er den decideret positive italesættelse af en specifik, tidligere tysk soldat, en ældre mand, som de danske medier opsporede i 2008 i forbindelse med det såkaldte Kryle-fund.²⁴ Gerhard Saalfeld, som han hed, havde været udstationeret netop her som 17-årig, og genså nu "sin" genfundne bunker lidt nord for Søndervig for første gang i mere end 60 år.²⁵ De danske medier beskrev ham hverken som ond eller moralsk fordærvet, men derimod nærmest over én kam som et ansvarsløst offer for den nazistiske krigsmaskine, et grundlæggende godt menneske, hvis gensyn med bunkeren rørte ham dybt og gav anledning til almenmenneskelige refleksioner over krigens gru.²⁶ Forsoning og universelle budskaber havde afløst tidligere epokers nationale antagonisme. En TV-dokumentar fra 2013 gik så langt som til at vinkle Saalfeld som "den gode tysker".²⁷

Bunker Film Festival 2018, del I: komplicerede kontekster

I årene 2016-19 deltog jeg i et forsknings- og udviklingsprojekt i Ringkøbing-Skjern Kommune, der sigtede mod at gentænke kystturismen i området, som er

---

21 Se fx Tzalmona 2013; Carr 2014; Hansen og Jensen 2014; Dahl 2019.

22 Carr 2014, s. 83–140.

23 Hansen og Jensen 2014.

24 Hansen og Jensen 2014, s. 296–300.

25 Se også Ringskou 2012; Anthonisen 2014.

26 Hansen og Jensen 2014, s. 300.

27 Pågældende episode i den ni afsnit lange TV-dokumentar *Bunkerne kan tilgås på <https://www.tvmidtvest.dk/bunkerne/bunkerne-6-den-gode-tysker> (besøgt 6/10 2021).*

domineret af sommerhusferier og mange tyske besøgende.²⁸ Projektet var sat i søen for at udvikle og afprøve alternative bud på nye oplevelser eller ferieformer, og det var en central ambition at overskride det gennemgående branchemæssige skel mellem kultur- og naturturisme. Allerede efter vores første kortlægninger fremstod kystens markante ruiner fra Atlantvolden som oplagte arenaer for en af projektets ”interventioner”.²⁹ Dette begreb anvendte vi med inspiration fra blandt andre George Marcus og Adolfo Estalella til at beskrive de udviklingsprocesser, vi søgte at involvere vores lokale samarbejdspartnere i.³⁰ I takt med projektets indsamling af data og viden tog idéen om at organisere en lille, alternativ filmfestival til afvikling i selve bunkerlandskabet, form.

Vestkystbunkernes formelle ejendomsretlige, beskyttelsesmæssige og adgangsmæssige status er kompleks og i nogen grad uafklaret. Ingen af dem er underlagt fredning, hverken som bygninger eller som fortidsminder – afgørelser, der i givet fald skal træffes af Slots- og Kulturstyrelsen – og de er heller ikke fra statslig side blevet udpeget som bemærkelsesværdig kulturarv eller som anlæg af særlig national betydning. En igangværende lovrevision sigter dog mod at skabe klarere linjer.³¹ I Ringkøbing-Skjern kommune har det lokale museum ingen bevarings- eller forvaltningsmæssige forpligtelser i relation til bunkerne, men udbyder dog guidede gåture i klit- og bunkerlandskabet to gange om ugen i sommerhalvåret.

-
- 28 Projektets titel var *Rethinking Tourism in a Coastal City – Design for New Engagements*. Dets primære finansiering var en bevilling fra Innovationsfonden (case no. 5154-00003B). Projektet er afrapporteret i Ifversen 2018.
- 29 Holdet bag projektet bestod af forskere fra Aarhus Universitet og Arkitektskolen i Aarhus, og de indledende kortlægninger blev foretaget i 2016-17 sammen med hold af studerende fra Aarhus Universitets kandidatuddannelser i *Sustainable Heritage Management* og *Oplevelsesøkonomi*, samt fra Arkitektskolen. De centrale lokale partnere for interventionen omkring bunkerne var Ringkøbing-Skjern kommune, Ringkøbing-Skjern Museum og Ringkøbing Biograf.
- 30 Se fx Marcus 2000; Marcus og Holmes 2008; Estalella og Criado 2018. Grundtanken i denne tilgang er, at etnografisk orienteret feltforskning og dataindsamling ikke (længere) foregår alene ved at forskeren betragter og deltager i det levede liv, med også ved at denne sammen med lokale samarbejdspartnere – ikke længere blot ”informerter” – iværksætter begivenheder eller indgreb, der dels skaber noget nyt og afprøvende, dels i processen kaster data og refleksioner af sig, som ellers ville være vanskelige at få adgang til. I andre beslægtede skoler indenfor design og arkitektur tales om ”research through design” (Zimmerman et al. 2007; Gaver 2012) og om prototyping eller ”provotyping” (Mogensen 1992; Boer og Donovan 2012), et begreb, der henviser til, at frembragte designs i nogle tilfælde bevidst sigter mod at fremprovokere respons og stillingtagen fra brugeren.
- 31 Der skelnes i Danmark mellem beskyttede fortidsminder med hjemmel i Museumsloven og fredede bygninger med hjemmel i Bygningsfredningsloven (foruden forskellige typer naturfredning). Museumsloven beskytter de synlige fortidsminder, herunder forsvarsanlæg, idet de dog hidtil har skullet være ældre end 100 år for automatisk at blive betragtet som minder i lovens forstand. Efter en lovrevision, som pågår i 2022, vil forsvarsanlæg anlagt senere end 1865 være beskyttet, så snart de er meddelt beskyttede fra Slots- og Kulturstyrelsen – og dermed ikke længere være omfattet af en principiel, automatisk beskyttelse, når de ”fylder” 100 år. Også inden for bygningsfredningen opererer man med en 100-års hovedregel, som dog kan fraviges i særlige tilfælde, som det for eksempel er sket med to nyligt fredede bunkeranlæg fra Den Kolde Krigs tid, Stevnfortet og Regan Vest.

De bunkeranlæg, vi håbede at få lov at benytte til vores filmvisninger, befinder sig på private sommerhusmatrikler. Disse strækker sig ikke blot ned på stranden, men også i visse tilfælde nogle hundrede meter ud i havstokken. Det betyder, at alle, som færdes i klitterne og på stranden, principielt færdes på privat grund – dog typisk uden at være klar over det, da terrænet er åbent og der ikke er opsat hegn. Grundejerne, vi diskuterede vores projektidéer med, var alle tilhængere af åbenhed og modstandere af hegn, om end nogle udtrykte irritation over mængden af trafik og turister i området. Åbenheden er i nogen grad lovbestemt: Naturbeskyttelsesloven tilsiger, at offentligheden har adgang til de danske strande, også de privatejede, herunder at man må ”gøre kortvarigt ophold” på dem.³² Disse adgangsbestemmelser ændrer dog ikke på, at de bunkers, der ligger på privat grund eller strand, tilhører grundejeren, som altså – i hvert fald principielt – kan gøre med dem, hvad han/hun ønsker. Dog begrænses denne frihed af det faktum, at en stor del af dem befinder sig inden for den såkaldte klitfredningslinje, der løber indtil 300 meter fra vandkanten, hvor det som udgangspunkt er forbudt at foretage indgreb. Med andre ord: Selvom bunkerne ikke i sig selv er beskyttede, er naturen omkring dem det ofte.

Hvad man ”må” med en given (ruin af en) bunker, og hvem der kan og bør give tilladelser og adgang til hvad, er med andre ord langt fra ligetil at afklare. I den aktuelle sag søgte vi dispensation ved Kystdirektoratet til midlertidige indgreb inden for klitfredningslinjen, sikkerhedsgodkendelser fra det kommunale beredskab, og traf aftaler om adgang med de to relevante grundejere. Den overordnede pointe er imidlertid, at bunkerne befinder sig i en gråzone af administrative og juridiske bestemmelser, og at de på flere måder er ukategoriserbare. På trods af deres massive og påtrængende materialitet synes de at falde ned mellem de bureaukratiske revner i et i øvrigt gennemreguleret dansk landskab. Ligesom i jægerens film er de både-og eller måske snarere hverken-eller; hverken helt natur eller kultur, hverken helt private eller offentlige, hverken helt tilgængelige eller fuldstændig forseglede. Endvidere kan man sige, at de relevante fredningsmæssige rammeværker, henholdsvis Museumsloven og Bygningsfredningsloven (administreret af Kulturministeriet) og Naturbeskyttelsesloven (administreret af Miljøministeriet), tjener til at opretholde en operationel distinktion mellem kultur og natur som adskilte sfærer. Man kan frede et stykke kultur – som ”fortidsminde” eller som ”bygning” – eller man kan frede et stykke natur, og grundtanken er, at disse er væsensforskellige entiteter. Men hvad med ruinøse betonstrukturer, som befinder sig dybt indlejret i og sammenfiltret med et ”naturskønt” og fredet landskab? Der er vel at mærke tale om landskaber, hvis fortsatte fredelighed og naturskønhed ofte forudsætter kontinuerlig, omfattende regulering, for eksempel i

32 Naturbeskyttelseslovens §22; <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2019/240> (besøgt 13/10 2021).

Ildevarslende information: Et delvist begravet advarselsskilt i klitterne ved Houvig kundgør, at færdsel i bunkerområdet foregår "på egen risiko" uden at specificere farens karakter yderligere. Foto af forfatteren.

kraft af sandfodring og diverse indsatser mod invasive plante- og dyrearter. Altså menneskeskabte tiltag, der kan siges at tjene til at opretholde de konventionelle skel og rene linjer mellem natur og ikke-natur – til trods for at selvsamme tiltag i praksis består af sammenviklinger af naturlige, kulturelle, teknologiske og videnskabelige processer og kræfter. Som nævnt går samme skarpe grundskel igen i turismesektoren, hvor natur- og kulturturisme typisk opfattes som to forskellige (forretnings)områder, og også i mange akademiske studier af turisme.³³

Alle disse rene linjer synes bunkerne at opponere mod, og vores projekt rummede som nævnt en hensigt om at søge at nedbryde de vandtætte begrebs- og erkendelsesmæssige skotter mellem (det som opfattes som hørende under) kultur og natur. Med filmfestivalen søgte vi netop ikke at definere bunkerne, men snarere at udnytte og udforske gråzonerne, de porøse grænser og de indbyggede modsætninger. Idéen var at vise film, der på forskellig vis kunne finde tematisk eller oplevelsesmæssig klangbund i de særprægede omgivelser *in-situ*, såvel indeni som udenpå udvalgte bunkers. Vi skrev i vores PR-materiale, at vi tilbød publikum stedspecifikke "kultur-naturlige" helhedsoplevelser. Tanken var, at de særprægede, rå og (i deres oprindelige funktion) ugæstfri rammer kunne suppleres og forstærke filmenes æstetiske kvaliteter. I stedet for at betragte bunkerne

33 Bell et al. 2007 og Richards 1996 er eksempler på denne tendens. Se diskussion og kritik af skellet i Pålsson 2013. Ringkøbing-Skjern kommune, hvor vi arbejdede, *brander sig selv* som en udpræget naturdestination under sloganet "Naturens Rige". Se for eksempel kommunens logo på www.rksk.dk, (besøgt 14/10 2021).

alene som uvelkomne forstyrrelser i landskabet forsøgte vi at iscenesætte dem som stemningssættende oplevelsesrum; som arenaer, hvor særegne sanseindtryk kunne vækkes og forstærkes i anlæggenes samspil med filmenes kunstneriske kvaliteter. Udover at afprøve bunkernes potentiale som rum for oplevelsen af levende billeder var det også et mål at koble lokale entreprenører, entusiaster og institutioner sammen i nye konstellationer og sammen med turister – herunder allerhelst nye målgrupper som for eksempel film- og historie-interesserede unge fra de større danske byer. Det var ikke mindst en ambition at tiltrække en del af områdets mange tyske turister.

I mit fokus på de beskrevne ”sammenviklinger” mellem menneskelige og ikke-menneskelige aktører, og i bestræbelserne på at overskride gængse distinktioner og kategorier og i stedet udforske, hvordan disse etableres og opretholdes, er jeg inspireret af kulturanalytiske tilgange som Aktør-Netværk-Teori (se fx Latour 1999; 2005) og af den beslægtede miljø- og landskabsorienterede antropologi, som Anna Tsing (fx 2015; 2017) er en af hovedskikkelserne inden for. Mere generelt er mit arbejde farvet af – og del af – den bølge af nyere, kritiske studier af kulturarv, som analyserer kulturarv og beslægtede begreber netop *ikke* som faste, givne størrelser, men som resultater af sociale, materielle, historiske og politiske processer og kampe (Smith 2006; Harrison 2013; Winter 2013). I dansk sammenhæng er også Dahl inspireret af Aktør-Netværk-Teori i sit studie af samspillet mellem sproglige og materielle faktorer i Atlantvoldens efterkrigshistorie. Hun støtter sig til teorien for at adskille sit bidrag fra tidligere (danksprogede) studier, der har været præget af sproglige og diskursive analyser uden at betænke de materielle kvaliteter og processer omkring bunkerne, som Dahl selv fremhæver; for eksempel deres gradvise tilsynekomster i kystlandskabet som følge af erosion, der har bidraget til at gøre bunkerne påtrængende og nærværende på nye måder.

Dahl er som andre danske museumshistorikere før hende optaget af spørgsmålet, om bunkerne kan og bør kategoriseres som kulturarv og/eller erindringssted.³⁴ Endvidere søger hun, igen på linje med tidligere forskning, at identificere et antal overordnede faser i deres nyere historie (hos hende: fortrængning; omstilling; konfrontation).³⁵ Mit eget ærinde er trods et vist sammenfald i den teoretiske inspiration et andet. Jeg finder ikke selve kategoriseringsspørgsmålet afgørende – om bunkerne principielt bør have status som kulturarv er ikke for mig i sig selv interessant; det er derimod de konkrete dynamikker, der arbejder for eller imod, at dette sker, og de sociale og materielle konsekvenser af en eventuel ny klassificering. Altså en interesse i den ændrede praksis, som nye fortolkninger eller regulativer måtte medføre. Hvad angår de historiske faseinddelinger, kan de naturligvis være nyttige som generelle pejlemærker, men igen er de ikke for

---

34 Dahl 2019, s. 191–202; se også Hansen og Jensen 2014, s. 302–18.

35 Dahl 2019, s. 203; se også fodnote 21 ovenfor.

mig centrale. Mit primære fokus på særligt ét konkret bunkeranlægs betydning og brug – herunder min egen gruppes medvirken til dets mulige nye anvendelser – handler ikke om at identificere overordnede faser men om at forstå, hvordan mangeartede kræfter, perspektiver, hensyn og dagsordner krydser hinanden og ”brydes” i en enkelt case. Nogle af de stedlige perspektiver har, som vi skal se, karakter af tilbagevendende synspunkter, mens andre ikke har samme historiske klangbund. Til trods for denne varians er min primære optik synkron, ikke diakron. For mig står selve det samtidige, håndgribelige samspil i centrum for analysen, snarere end spørgsmålet om den specifikke case lader sig rubricere som del af den ene eller anden historiske fase.

Bunkerne som æstetiske objekter: Arven fra Virilio

Det skulle vise sig vanskeligere end som så at nedbryde de vante distinktioner, og en del af vores ambitioner måtte revideres hen ad vejen. Jeg vender tilbage til vores praktiske problemer med festivalen og til omgivelsernes modstand og skepsis. Først skal det dog handle om bunkerne som andet og mere end militære levn. Ved siden af deres historiske og ideologiske ophav og deres senere tilskrevne, negative symbolik som ”ar” efter besættelsen er bunkerne nemlig også objekter med en distinkt æstetik, med arkitektoniske kvaliteter og også med en fortsat evne til at fascinere. Jagtfilmens advarsel til raske drenge om ikke at lade sig lokke af de ”allehånde mystiske ting”, der kan ligne spændende legetøj, antyder allerede denne nærmest iboende tiltrækningskraft. Det er en kraft, som er velkendt i litteraturen om bunkers. For eksempel beskriver Dahl, hvordan der i de første år efter krigen i de danske aviser nok fandtes en klar erkendelse af, at bunkerne kunne vække ubehagelige erindringer, men også at der ved siden af løb ”et spor af nysgerrighed overfor det ukendte, hemmeligholdte, farlige og nærmest eksotiske, som bunkerne ligeledes blev kædet sammen med”.³⁶ Nogle har beskrevet denne dobbelthed i freudianske termer. Ian Klinke skriver eksempelvis om sine personlige erindringer om en bestemt, vesttysk koldkrigsbunker, hvori han og en kammerat legede som børn:

For me, this concrete survival shell was a forbidden land of plenty and a place of salvation, a place where my fantasies were safe. This secret and sacred space was uncanny – *unheimlich* – in the Freudian sense of something that is both alien and familiar, repulsive and attractive.³⁷

---

36 Dahl 2019, s. 70.

37 Klinke 2018, s. vii; se også Beck 2011, s. 82–83.

De flertydige sider af bunkerne er måske stadig ikke blevet bedre indfanget end af Paul Virilio, den franske byplanlægger, hvis fotografier og optegnelser udkom på engelsk i 1994 under titlen *Bunker Archeology*, men faktisk hidrører fra hans vandringer langs den franske og europæiske kyst som en ung mand i årene 1958-65.³⁸ Heri filosoferer han over bunkerne både som abstrakte, universelle former og som konkrete og specifikke spor på stranden. Virilios optegnelser er skiftevist storladne i deres udsigelser og verdenshistoriske rids og præget af mere sansenære, kropslige indtryk og introverte passager. Citatet her er et eksempel på denne vekselvirkning, først med den helt tætte, nærmest fænomenologiske refleksion,³⁹ og i næste åndedrag de store kronologiske paralleller, der sidestiller bunkerne med oldtidens ikoniske byggerier:

I was most impressed by a feeling, internal and external, of being immediately crushed. The battered walls sunk into the ground gave this small blockhouse a solid base; a dune had invaded the interior space, and the thick layer of sand over the wooden floor made the place ever narrower. Some clothes and bicycles had been hidden here; the object no longer made the same sense, though there was still protection here.

A complete series of cultural memories came to mind: the Egyptian mastabas, the Etruscan tombs, the Aztec structures... as if this piece of artillery fortification could be identified as a funeral ceremony, as if the Todt Organization could manage only the organization of religious space...⁴⁰

Virilio søger at forstå bunkerne ikke blot som fascistiske ar og barbariske levn, men også som skulpturelle former nært beslægtet med den gryende arkitektoniske modernisme.⁴¹ Hvad angår de specifikke rester af Atlantvolden, betragter han dem som allerede-forældede historiske ruiner, der som bekendt ikke formåede at opfylde deres funktionelle formål: at beskytte det nazistisk besatte Europa mod Allieret invasion.⁴² De fremstår for ham som en sidste rest af et immobilt territorialforsvar, der viste sig utidssvarende: "Abandoned on the sand of the littoral like the skin of a species that has disappeared, the bunker is the last theatrical gesture in the endgame of Occidental military history".⁴³ Endvidere noterer Virilio sig lokalbefolkningens generelle skepsis overfor – og i visse tilfælde blotte ignorering af – betonblokkene langs kysten. Bunkerne var så at sige usynlige for

38 Virilio 1994. Den engelske bog, som udkom under denne titel i 1994, er en oversættelse af et antal franske essays og fotos, som første gang blev udstillet i Paris i 1975-76 (se Beck 2011, s. 84; Gane 1999, s. 86).

39 Virilio var elev af Maurice Merleau-Ponty, en hovedsagelig i den franske fænomenologi.

40 Virilio 1994, s. 11.

41 Beck 2011, s. 86.

42 Garrett og Klinke 2019, s. 1068-69.

43 Virilio 1994, s. 46.

de lokale, han mødte på sine vandreture.⁴⁴ Hans forklaring er, at krigens minder i årene omkring 1960, hvor han foretog sine optegnelser, stadig var for friske, og han gengiver folks kommentarer til ham om, at ”det er et spørgsmål om tid”, før de fremmede militære levn vil kunne betragtes med kulturhistorisk interesse.⁴⁵

Virilios fotos og essays har inspireret en lang række senere studier af og diskussioner om Atlantvoldens ruiner såvel som af bunkers og deres æstetik mere bredt.⁴⁶ Visse analytikere taler ligefrem om *bunker studies* som en fremvoksende subdisciplin.⁴⁷ I en nylig artikel sætter Bradley Garrett og Ian Klinke dog nogle af de dogmer, de hævder præger bunkerstudierne i kølvandet på Virilio, til kritisk diskussion.⁴⁸ De påpeger blandt andet, at bunkers ikke bør reduceres alene til dragende reminiscenser fra en svunden tid og industrielle eller ”funky” rammer for kunst og events,⁴⁹ men også må betragtes som steder, der stadig gennemsyres af militariserede idéer og ideologier. Garrett og Klinke er især optaget af anlæggene fra Den Kolde Krig, som i nogle tilfælde, også i Danmark, bestod af genanvendte og tilpassede Anden Verdenskrigs-bunkers. I den forbindelse minder de om, at bunkers sjældent bygges alene som defensive beskyttelsesrum – en kvalitet og symbolik, Virilio lagde sin hovedvægt på – men at de også altid har været tænkt som baser for offensiv krigsførelse, for eksempel i form af kanonstillinger og kommandocentraler for egne angreb. “Not only have states used bunkers to govern populations by promising to protect (worthy) lives, but they have also used them as spaces from which to plan and unleash total war”.⁵⁰

Bunker Film Festival 2018, del II: at lege med ilden

Anbefalingerne om at huske på bunkerne som symboler på vold og ødelæggelse og undgå at betragte dem alene som strukturer fra en overstået fortid er værd at holde fast i. Hvad angår vores 2018-festival, er der ingen tvivl om, at den type tiltrækningskraft, som Virilio og mange andre har beskrevet, også her figurerede som underliggende faktor. Filmplanerne var bestemt næret af arrangørgruppens, herunder mine, egne opfattelser af bunkerne som dragende rum, der både var rå,

---

44 En sådan ligegyldighed eller glemsel, karakteristisk især for de første årtier efter krigen, genfinder man, som nævnt, i senere studier af bunkerne. Se fx Tzalmona 2013; Carr 2014; Hansen og Jensen 2014.

45 Virilio 1994, s. 14.

46 Se fx Beck 2011; Boyd og Linehan 2013; Strömberg 2013; Bennett 2017; Klinke 2018.

47 Flintham 2019 og Bennett 2020 er eksempler på dette.

48 Garrett og Klinke 2019.

49 Som hos eksempelvis Strömberg 2013; Bowers og Booth 2017.

50 Garrett og Klinke 2019, s. 1070. Garrett og Klinke trækker trådene op til nutiden, hvor ombyggede koldkrigsanlæg i nogle lande er ved at blive del af et *high-end* ejendomsmarked for velhavere, der kan erhverve sig topsikrede, underjordiske luksusenklaver, de kan søge tilflugt i, når og hvis apokalypsen kommer. Se også Garrett 2020.

klaustrofobiske og hemmelige, men også – og blandt andet derfor – æstetisk og kunstnerisk interessante. Vi var samtidig bevidste om deres fortsatte historiske og symbolske konnotationer, som vi håbede så at sige ville ”skinne igennem” i filmforevisningerne, uden at vi eksplicit behøvede pointere dem. I modsætning til dette håb kan den lokale modstand, vi mødte mod vores planer, og som jeg beskriver i det følgende, siges at have bund i en radikalt modsat opfattelse af, at bunkerne *netop* er, eller bør anskues som, historiske levn uden særlig nutidig relevans – og at jo mindre, de bliver italesat eller iscenesat, desto bedre.

I forsommeren 2018 havde vi omsider, efter måneders planlægning, forhandlinger, konsultation med filmeksperter og indhentning af tilladelser hos de relevante myndigheder, et flyvefærdigt program for festivalen til afholdelse i slutningen af august samme år.⁵¹ Helt centralt stod vores samtykke fra to lokale grundejere, der havde sagt ja til, at vi kunne benytte bunkerne på deres jordlodder til en håndfuld ”underjordiske” filmforevisninger i tillæg til to store aftenfilm planlagt til *open-air* visning på et enormt lærred sat op på stranden mellem bunkerne. Men vi havde gjort regning uden vært. Da jeg skrev og orienterede den lokale grundejerforenings bestyrelse om det kommende arrangement, indløb der med det samme stærke protester mod planerne. Foreningen slog primært på bekymringer for den omkringliggende, fredede natur og den forøgede trafik i området og gjorde desuden indsigelser mod, at man ikke i sin egenskab af grundejerforening var blevet inddraget i beslutningerne. ”Det er privat område, og vi kæmper en kamp for at bevare området intakt”, skrev foreningens talsperson til mig og tilføjede, at ”det er os en gåde, hvordan Kystdirektoratet kan finde på at give dispensation” til arrangementet, i lyset af det arbejde og de mange penge, direktoratet og Naturstyrelsen i øvrigt bruger på kystbeskyttelse i området.⁵²

Argumentationen blev hurtigt teknisk og fokuserede især på de såkaldte *private fællesveje*, som publikum ville skulle benytte for at bevæge sig fra hovedvejen til filmvisningerne. Det er små adgangsveje, som ejes og vedligeholdes af ejerforeningens medlemmer, men som også må benyttes af andre, dog kun til fods, på cykel eller til hest. Foreningen protesterede kraftigt mod vores planer om at lade festivalgæster færdes ad disse veje, især da jeg havde anslået, at de to udendørs aftenvisninger kunne trække op mod 1000 gæster ned til stranden i tilfælde af godt sensommervejr. Parallelt med den gråzonestatus, jeg har beskrevet for de bunkers, der ligger på privat grund, er der for fællesvejene tale om det, man kunne kalde et ”ukendt” ejerskab, det vil sige ét som ikke er skiltet eller på

51 Programmet blev lagt i samarbejde med en konsulent fra Cinemateket i København og kom til at bestå af syv titler: *Dunkirk*, *Apocalypse Now* (begge som gratis open-air visninger på stranden), *Der Untergang*, *Das Boot*, *Buried*, *Waltz with Bashir* (alle som ”indendørs” forevisninger i en mørk bunker) og *Under Sandet* (vist i Ringkøbing Biograf). Fire af filmene indledtes med korte oplæg fra filmeksperter. Dertil kom en række gratis omvisninger i en koldkrigsbunker i udkanten af Ringkøbing.

52 Citeret fra e-mailkorrespondance med grundejerforeningens talsperson, juli 2018.

anden måde identificerbart for offentligheden, men som altså kan påberåbes af lodsejerne, som det skete her. En ophedet generalforsamling i foreningen resulterede i, at den ene af de to grundejere, hvis bunker vi oprindeligt havde fået lov at bruge, trak sit tilsagn tilbage. Han mente sig misinformeret af arrangørerne – det vil primært sige af mig – hvad angik festivalens påtænkte logistik, men lagde især vægt på, at vi ikke havde henvendt os til ejerforeningen eller til den lokale klitfoged (som også var medlem af ejerforeningen) i god tid inden festivalen.

Disse detaljer kan synes uvæsentlige, men pointen er, at det regulerede kulturlandskab også er et *ejet* landskab, og at love og principper om privat ejerskab og dertil knyttede rettigheder og krav er afgørende faktorer, når man skal udrede, hvordan gråzonerne omkring de historiske levn forstås og forvaltes. Endvidere er det afgørende at betragte nutidens praksis i sin egen historiske kontekst: I den konkrete sag kan de kraftige protester fra grundejerne bedst forstås som et udbrud i en fortsat serie af ulmende spændinger og momentvise kampe mod dem, som i tidens løb har ønsket at kaste lys på, aktivere eller udvikle bunkerne i området. Faktisk er Nørre Houvig Grundejerforening decideret født ud af denne modstand; den blev stiftet som eksplicit respons på et fredningsforslag, som det daværende Ringkjøbing Amtsråd fremlagde i 1987 med henblik på at bevare Houvig-bunkerne som ”et stykke Danmarkshistorie på linie med de voldsteder, skanser og borgruiner, som fortæller om vores historie i tidlige krigsperioder”, som et daværende amtsrådsmedlem udtrykte det.⁵³ Forslaget førte dengang til en heftig debat og altså også til stiftelsen af en grundejerforening for egnens daværende sommerhusejere, som frygtede fredning, forbud mod nye byggerier og med tiden risiko for ekspropriering. I sin protestskrivelse til amtet lagde foreningens daværende talspersoner især vægt på trafikale udfordringer, men man anlagde også et nationalt, følelsesladet blik på bunkerne og deres angivelige værdi:

Bunkersanlægget er tysk-nazistisk ”kultur”historie og ikke dansk. Det er udtryk for den tyske nazismes stupide og grusomme voldsdyrkelse, og dets eneste relation til det danske land er at ligge her som en skamstøtte over den danske eftergivenhedspolitik før og under krigen. Vi finder det herudfra utiltalende og usmageligt at udstille og slå turistmønt af vort lands totale ydmygelse. Og vi ser ingen grund til at bevare og frede dette i det danske landskab så grimme og skæmmende nazistiske mausolæum.⁵⁴

Protesterne og den efterfølgende debat førte dengang til, at fredningsplanerne blev skrinlagt. Siden da har andre initiativer, der med mellemrum har sat fokus på det markante Houvig-anlæg, lidt samme skæbne, for eksempel i forbindelse

---

53 Citeret fra <http://norrehouvig.dk/lidt-historik/> (besøgt 6/10 2021).

54 Citeret fra <http://norrehouvig.dk/lidt-historik/> (besøgt 6/10 2021).

med føromtalt ”Krylefund” i 2008 og den enorme medieopmærksomhed, der fulgte med. Kortlivede tanker om at søge at bevare det unikke fund af en nyopdukket mandskabsbunker med næsten uskadt interiør *in situ*, altså som en art minimuseum på stranden, mødte kraftig modstand fra grundejerne. Den daværende formand udtalte til pressen: ”Som barn fik vi altid at vide, at vi skulle holde os ude af bunkerne. Og det gør jeg stadig. De interesserer mig ikke. Vi kan lide at være i Krylen på grund af vind og vejr. Og fred og ro”.⁵⁵ Ligesom i protesterne mod vores filmplaner ti år senere var det især truslen om sliddet på naturen og den forøgede turisme, der var de centrale anstødssten, mens de nationalt ladede argumenter ikke var fremherskende som i 1980’erne. Ikke desto mindre blev bunkerne i dette perspektiv stadig ikke accepteret som attraktioner eller kulturarv, men blev tværtimod set som farlige, forurenende fremmedelementer, der egentlig burde fjernes. Som formanden forklarede til *Dagbladet Ringkøbing-Skjern*: ”Vi vil gerne selv bade, men efterhånden tvivler jeg på, at det er fornuftigt. Hvad er der ikke allerede røget i havet af bunkersrester og armeringsjern? Tænk sig at blive spiddet på et stykke jern i vandet”.⁵⁶

Bunkeren som ambivalent arv

Eksemplet fra 2008 viser tydeligt, hvordan bølger af uenighed stadig brydes om bunkerne. Grundejerforeningens formands opfattelse af dem som uinteressant, farligt jern og beton står i åbenlys modsætning til det, vi kunne kalde kulturarvsblikket, der med jævne mellemrum har indfundet sig i Houvig, hvori bunkerne søges værdisat, sikret og/eller formidlet til et bredere publikum. For de medlemmer af grundejerforeningen, der har været med siden kampen mod amtet i 1980’erne – og en del af foreningens kerne har faktisk det – opleves den periodiske opblussen nærmest som cykliske gentagelser af samme grundkonflikt, som nogle af dem forklarede mig, efter at dønningerne fra festivalpolemikken havde lagt sig. Et af bestyrelsesmedlemmerne formulerede det sådan her i et interview: ”Nu er der ro på. Så dukker det op, når der er gået ti år. Og nu kommer det pokkerme igen.” Den lokale modstand er måske ikke som tidligere bundet sammen med en eksplicit national eller anti-tysk position, men den fokuserer stadig på bunkerne som fremmedelementer, der ikke hører til. Nu er det især kystens natur, der betænkes, og den skadevirkning, en forøget turisme tænkes at have på de skrøbelige omgivelser, som en del af sommerhusejerne ser sig selv som medvøgere af. Rationaler om beskyttelse og bevaring er således i ganske høj kurs her, blot ikke med bunkerne som genstand: man modsætter sig så at sige fredning af kultu-

---

55 Citeret fra interview i Kryger 2008.

56 Citeret fra interview i Kryger 2008.

ren (bunkerne) i bestræbelserne på at værne naturen (klitlandskabet). I den optik opfattes bunkerne ikke alene som fysiske risici, som i formandens badescenarier citeret ovenfor, men også som installationer med en mere indirekte, indbygget trussel knyttet til den opmærksomhed og sociale friktion, de genererer.

Konflikterne afspejler bunkernes uafklarede status. De er som allerede beskrevet på flere måder ukategoriserbare og vanskelige at tage stilling til, ikke bare for den enkelte, men også i en juridisk optik og i et forvaltningsperspektiv. De passer ikke ind i de givne kasser og gør så at sige oprør mod de rene linjer. Til spørgsmålet, om bunkerne bør betragtes og behandles som "kulturarv" og dermed som genstande eller monumenter, der skal "sikres" af museerne, kan man sige, at de også her skurrer mod en stribe af de karakteristika, der normalt forbindes med kulturarvsbegrebet, som det for eksempel bruges hos UNESCO:⁵⁷ Bunkerne er ikke unikke, sjældne eller "fremragende" (*outstanding*), men derimod masseproducerede, uprætentiøse og bygget for at være usynlige. De er ikke stabile strukturer, som den såkaldt "faste" kulturarv antages at være, men højst foranderlige – endda til tider forsvundne som følge af storme og sandflugt – noget, som i sig selv vanskeliggør en traditionel "sikring". Ikke mindst er bunkerne atypiske kandidater til prædikatet kulturarv, fordi de ikke kan siges at referere til eller repræsentere en nulevende kultur eller gruppe. Selve tanken om kulturarv er bundet op på idéen om nogen, der arver, og i dette tilfælde er det vanskeligt at pege på åbenlyse "arvinger", hvis identitet er bundet til eller videreføres gennem bunkerne.⁵⁸ De er ikke rigtigt *nogens* kulturarv.

Bunkerne er med andre ord omgærdet af ambivalens. Dette gælder ikke kun deres formelle og klassificeringsmæssige status, men også som genstande for sansning og oplevelse. Jeg har nævnt de freudianske udlægninger af bunkernes *Unheimlichkeit*, ifølge hvilke de på én gang fremstår frastødende og dragende.⁵⁹ I en dansk sammenhæng har kunsthistoriker Mette Haakonsen, inspireret af Virilio, beskrevet sine modsætningsfyldte sanseindtryk under sit besøg ved og i den nyopdagede Krylebunker i 2008.⁶⁰ For litteraten John Beck er bunkerens modsætninger og dissonans indikationer af en langt mere gennemgående *modernitetens* ambivalens:

---

57 På sin hjemmeside om "World Heritage" fremsætter UNESCO denne temmelig overordnede definition af kulturarv: "Heritage is our legacy from the past, what we live with today, and what we pass on to future generations. Our cultural and natural heritage are both irreplaceable sources of life and inspiration" <https://whc.unesco.org/en/about/> (besøgt 13/10 2021). I sin såkaldte verdensarvskonvention fra 1972 indstiftede UNESCO for første gang et begreb og kriterium om "Outstanding Universal Value" (konventionen kan tilgås fra samme hjemmeside).

58 Eriksen 2014, s. 142.

59 Klinke 2018, s. vii–viii; Beck 2011, s. 82–83.

60 Haakonsen 2010, s. 112.

The disturbing and relentless oscillation between life and death, ruin and rubble, nature and culture, exposure and concealment, image and object, art and atrocity (...) that vibrates deep in the rebars of the bunker's reinforced concrete is the tremor of modernity's ambivalence no amount of cultural recuperation can, or should, contain.⁶¹

Beck støtter sig til Zygmunt Bauman, der har karakteriseret ambivalens som "the possibility of assigning an object or an event to more than one category" og fremhævet det akutte ubehag, en sådan ambivalens kan generere, når man er ude af stand til at tildele noget en entydig betydning.⁶² Moderniteten forstås her som en strømning, der søger at regulere, skabe orden og bekæmpe det ukategoriserbare; en fortløbende kamp mod kaos, som dog ifølge Bauman uvægerligt viser sig i stedet at generere stadigt *mere* ambivalens. For ham bliver ambivalens derfor en slags uundgåeligt biprodukt af vor tid, ja intet mindre end "*the waste of modernity*".⁶³ I Becks applicering af Baumans modernitetskritik udgør de hensmuldrende betonbrokker langs den europæiske Atlanterhavskyst et oplagt, konkret eksempel på et sådant "spild".

Andre har i tidens løb beskrevet lignende dynamikker og responser, psykologiske såvel som sociale, vedrørende det, som nødtigt lader sig klassificere. En af dem er Mary Douglas, en hovedskikkelse i den strukturalistiske antropologi, som i sit hovedværk *Purity and Danger* fra 1966 analyserer forskellige kulturelle forståelser og forvaltninger af det urene, eller bredere: af det, som ikke kan indplaceres ordentligt i de forhåndenværende kategorier.⁶⁴ Hendes berømte betegnelse for denne type affald (eller spild, som Bauman ville sige) er "matter out of place".⁶⁵ Dette "stof" tjener, gennem sin uønskede tilstedeværelse og de rutiner og processer, der eksisterer til dets bortfjernelse eller udryddelse, til faktisk at bekræfte det omkringliggende system af orden:

Dirt then, is never a unique, isolated event. Where there is dirt there is system. Dirt is the by-product of a systematic, ordering and classification of matter, in so far as ordering involves rejecting inappropriate elements.⁶⁶

Bunkerne er oplagte eksempler på den slags ukomfortable anomalier, som det omgivende samfund løbende har søgt at udstøde som affald, som vi for eksempel så det i Besættelsesfilmens tidlige fordømmelser eller i grundejerforeningens

---

61 Beck 2011, s. 98

62 Bauman 1991 citeret i Beck 2011, s. 83.

63 Bauman 1991 citeret i Beck 2011, s. 83, original kursiv.

64 Douglas 2002.

65 Douglas 2002, s. 44.

66 Douglas 2002, s. 44.

Klaustrofobiske scener: Fremvisning af *Das Boot* (Ubåden), Wolfgang Petersens prisbelønnede film fra 1981, afspillet i en bunker i udkanten af Ringkøbing under *Bunker Film Festival 2018*. Foto af forfatteren.

kontinuerlige – og indtil nu ret succesrige – forsøg på at frakende bunkerne i Houvig enhver status som andet end netop spild. ”Ambiguous things can seem very threatening”, skriver Douglas i forordet til 2002-udgaven af *Purity and Danger*.⁶⁷ Hun forklarer, på linje med Baumans senere pointer, at hendes bog rummer refleksioner over ”the cognitive discomfort caused by ambiguity” og tilføjer, at denne type ubehag typisk søges bragt under kontrol gennem lokale teorier om det forurenede/malplacerede objekts angivelige skadevirkninger.⁶⁸ I mine eksempler fra Vestjylland er det ikke vanskeligt at pege på noget, der minder om sådanne stedlige ”teorier”, for eksempel i den omtalte betoning af de fysiske farer, betonresterne udgør for de badende. Pointen hos Douglas er altså, at en sådan modstand, både i den lille skala som her, men også udtrykt i bredere samfundsmæssige forbud og tabuiseringer, i bund og grund opstår som svar på den modvilje, de ”uordentlige”, ikke-placérbare fænomener vækker. I det perspektiv kan de lokale forkæmpere for en ”uspuleret” natur i Houvig forstås som beskyttere og medskabere af langt mere dybtgående idéer om renhed og klare linjer, hvor tingene, menneskene, sæderne og skikkene for alt i verden skal blive på deres ”rette

67 Douglas 2002, s. xi.

68 Douglas 2002, s. xi.

plads”. Det er vel at mærke en kamp, grundejerforeningen langt fra kæmper alene. Som allerede nævnt er turismen i området – ligesom turisme verden over – bygget over en læst, der dyrker og fastholder rene, letforståelige kategorier og deres adskillelser (kultur/natur, land/by, værter/gæster, for eksempel).⁶⁹ At stræbe efter at overskride de gængse grundprincipper og grænser, som vi forsøgte med vores festival, er i det lys en kamp mod langt mere end et antal lokale ildsjæle; det er et arbejde, der udfordrer dybt indlejrede måder at inddele og forstå verden og dens elementer på.

Konklusion

Filmfestivalen i 2018 endte med at blive afviklet, men i andre rammer end først planlagt. Efter i ellefte time at være blevet forment adgang til de påtænkte locations omkring Houvig lykkedes det os at finde nye græsgange og ny beton i Ringkøbing og Søndervig. Bunkerne her var knapt så ikoniske men tillod os dog at iværksætte vores grundlæggende eksperimenter om, hvad det vil sige at opleve en film i den særprægede atmosfære, en forhenværende bunker rummer. Vi lærte også noget om vejrforhold og den logistik, der er forbundet med store udendørs filmvisninger på en strand langs den stormfulde Vesterhavskyst. Analysen af selve arrangementets afvikling, herunder af de data, vi indsamlede fra publikum om deres oplevelser, henstår stadig.

Jeg har i denne artikel været optaget af at forstå Vestkystens bunkers som efterkrigsruiner, der tilskrives og gennem årene er blevet tilskrevet betydning og bekymring på forskellig vis. Jeg har især forfulgt de varierende typer af uklarhed og ambivalens, der har tendens til at skyde op omkring bunkerne, og søgt at sætte disse i kontekst, både historisk og med vægt på deres oplevelsesmæssige dimensioner og kraft. Jeg har krydsklippet mellem empiriske nedslag – især centreret om vores erfaringer fra filmfestivalen i 2018, men også iblandet historiske tilbageblik – og litteraturbaserede belysninger og diskussioner. Jeg har forsøgt at udrede og beskrive, hvordan bunkeranlæggene er karakteriseret og ompundet af en række modsætningsforhold, både principielt og praktisk. Man kan overordnet sige, at de eksisterer – som materielle strukturer, som steder, som symboler, som genstande for juridiske bestemmelser, med mere – spændt ud mellem en higen efter rene linjer og en konstant overskridelse eller forvirring af disse linjer. Det gælder for eksempel i spørgsmålet om deres tilblivelse, hvor de stadig oftest omtales som ”tyske”, men egentlig er produktet af tæt samarbejde (eller kollaboration, om man vil) mellem tyske og danske aktører, entreprenører og materialer. Det gælder

---

69 En lang række akademiske studier har beskæftiget sig med turismens så at sige indbyggede stereotypificerende mekanismer. To tidlige nøgletekster, som på forskellig vis trækker på den samme strukturalistisk-semiotiske arv som Douglas, er MacCannell 1999 [1976] og Culler 1981.

også i forhold til deres materielle og symbolske status, hvor kritiske stemmer har fastholdt dem som udanske fremmedelementer, for eksempel som ”slemme ar i terrænet” (Besættelsesfilmen, 1945), ”nazistiske mausoleer” (grundejerforeningens protestbrev, 1987) eller potentielt ødelæggende turistmagneter (kritikken af vores festivalplaner, 2018) – men hvor de i praksis er vokset sammen med omgivelserne i en grad, der tvinger os til at stille spørgsmålstejn ved, hvor det kulturelle stopper og naturen tager over. Man kan også iagttage den ambivalente relation mellem sort/hvide principper og de facto gråzoner i det lovmæssige og administrative apparat, der ikke synes i stand til at kategorisere bunkerlevnene på en meningsfuld måde, der kan fungere handlingsanvisende.

I litteraturen fremhæves bunkerne som flertydige, som gennemstrømmet af flere betydninger, som både-og i forskellig forstand. De er både beskyttelsesrum og angrebsbastioner, både ar og arkitektur, både moderne og forældede og så videre. Jeg har foreslået, at ruinernes ambivalens i stedet for et både-og måske bedre lader sig indfange som et hverken-eller, det vil sige med vægten lagt på, at de netop *ikke* lever op til eksisterende kategoriers kriterier. De er ambivalente, fordi de måske nok minder os om en række ting og fænomener, vi kender, men netop alligevel ikke er *helt* ligesom disse andre ting og fænomener. De er ikke *helt* tyske, ikke *helt* urokkelige, ikke *helt* kulturarv. I den forstand er det fraværet af en klar identitet, der både konceptuelt og forvaltningsmæssigt gør bunkerne besværlige og vanskeligt håndterbare. Men dette fravær er vel at mærke samtidig en del af det, der drager. De fascinerer blandt andet fordi, vi ikke nøjagtigt ved, hvad de er, og hvad vi skal stille op med dem. Måske ligger bunkerruinernes primære værdi – som kulturarv eller blot som kuldsejlet beton – i denne erkendelse: at verden ikke altid lader sig begribe i rene linjer.

Tak for hjælpen: Jeg takker hele holdet bag forskningsprojektet *Rethinking Tourism in a Coastal City*, særligt Britta Timm Knudsen, Sofie Maj Thomsen og Jan Ifversen, alle fra Aarhus Universitet, for deres støtte og idéer undervejs i projektet. Endvidere en varm tak til Rasmus Brendstrup, Cinemateket, for uvurderlig filmfaglig og organisatorisk hjælp med Bunker Film Festival 2018, og til Ringkøbing-Skjern Museum for sparring og logistisk støtte. En særlig tak skylder jeg to lokale ildsjæle i Houvig, Bent Baagøe Anthonisen og Dorthe Fjord Tarbensen, for at stille deres enorme viden og gæstfrihed til rådighed. Under tilblivelsen af artiklen her har jeg nydt godt af forvaltningsmæssig ekspertise fra Sune Watkins, Slots- og Kulturstyrelsen. Endelig takker jeg to anonyme fagfællebedømmere, der har bidraget til at gøre denne artikel mere stringent og fokuseret.

Referencer

- Andersen, Jens 2007: *Tysk invasionsforsvar i Danmark 1940–45*. Statens Forsvarshistoriske Museum.
- Andersen, Jens 2018 (red.): *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind II: *Mennesker og efterliv*. Museum Thy.
- Andersen, Jens 2018: *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind I: *Hitlers krig og befæstningen af Nordjylland*. Museum Thy.
- Andersen, Kjetil G. 2021: *Hitlers byggherrer. Fritz Todt og Albert Speer i Norge*. Fagbokforlaget.
- Andersen, Steen 2005: *De gjorde Danmark større. Danske entreprenører i krise og krig 1919–1947*. Lindhardt og Ringhof.
- Anthonisen, Bent Baagøe (red.) 2014: *En tysker fortæller. Gerhard Saalfeld og historien fra bunkeren*. Tarm Bogtrykkeri.
- Bauman, Zygmunt 1991: *Modernity and Ambivalence*. Polity Press.
- Beck, John 2011: "Concrete Ambivalence: Inside the Bunker Complex". *Cultural Politics* 7:1, s. 79–102. DOI: [10.2752/175174311X12861940861789](https://doi.org/10.2752/175174311X12861940861789)
- Bell, Simon; Tyrväinen, Liisa; Sievänen, Tuija; Probstl, Ulrike og Simpson, Murray 2007: "Outdoor Recreation and Nature Tourism: A European Perspective". *Living Reviews in Landscape Research* 1:2, s. 1–46. DOI: [10.12942/lrlr-2007-2](https://doi.org/10.12942/lrlr-2007-2)
- Bennett, Luke 2017 (red.): *In the Ruins of the Cold War Bunker. Affect, Materiality and Meaning Making*. Rowman & Littlefield.
- Bennett, Luke 2020: "The Bunker's After-Life: Cultural Production in the Ruins of the Cold War". *Journal of War & Culture Studies* 13:1, s. 1–10. DOI: [10.1080/17526272.2019.1698845](https://doi.org/10.1080/17526272.2019.1698845)
- Boer, Laurens og Donovan, Jared 2012: "Prototypes for Participatory Innovation". *DIS 2012: Proceedings of the Designing Interactive Systems Conference*, s. 388–397. DOI: [10.1145/2317956.2318014](https://doi.org/10.1145/2317956.2318014)
- Bowers, Rachael og Booth, Kevin 2017: "Preserving and Managing York Cold War Bunker. Authenticity, Curation and the Visitor Experience". Luke Bennett (red.): *In the Ruins of the Cold War Bunker. Affect, Materiality and Meaning Making*. Rowman & Littlefield, s. 201–214.
- Boyd, Gary A. og Linehan, Denis (red.) 2013: *Ordnance: War + Architecture & Space*. Ashgate.
- Carr, Gilly 2014: *Legacies of Occupation. Heritage, Memory and Archaeology in the Channel Islands*. Springer.
- Christensen, Claus Bundgård; Poulsen, Niels Bo og Smith, Peter Scharff 1997: *Dansk arbejde – tyske befæstningsanlæg*. Blåvandshuk Egnsmuseum.
- Culler, Jonathan 1981: "Semiotics of tourism". *American Journal of Semiotics* 1:1-2, s. 127–140. DOI: [10.5840/ajs198111/25](https://doi.org/10.5840/ajs198111/25)

- Dahl, Chrestina 2018: "Fra skamletter til kultur minder – Atlantvoldens bunkere efter maj 1945". Jens Andersen (red.): *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind II: *Mennesker og efterliv*. Museum Thy, s. 180–223.
- Dahl, Chrestina 2019: *Fra skamletter til kulturarv – håndtering af Atlantvoldens bunkere fra 1945 til i dag*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet.
- Douglas, Mary 2002 [1966]: *Purity and Danger. An analysis of concept of pollution and taboo*. London and New York: Routledge.
- Eriksen, Anne 2014: *From Antiquities to Heritage. Transformations of Cultural Memory*. Berghahn Books.
- Estalella, Adolfo og Criado, Tomás S. 2018: *Experimental Collaborations: Ethnography through fieldwork devices*. Berghahn Books.
- Flintham, Matthew 2020: "Vile Incubator: A Pathology of the Cold War Bunker". *Journal of War & Culture Studies* 13:1, s. 11–32. DOI: [10.1080/17526272.2019.1687987](https://doi.org/10.1080/17526272.2019.1687987)
- Forty, Adrian 2012: *Concrete and Culture. A Material History*. Reaktion Books.
- Gane, Mike 1999: "Paul Virilio's Bunker Theorizing". *Theory, Culture & Society* 16:5–6, s. 85–102. DOI: [10.1177/02632769922050881](https://doi.org/10.1177/02632769922050881)
- Garrett, Bradley 2010: "Urban Explorers: Quests for Myth, Mystery and Meaning". *Geography Compass* 4, s. 1448–61. DOI: [10.1111/j.1749-8198.2010.00389.x](https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2010.00389.x)
- Garrett, Bradley 2020: *Bunker. What it takes to survive the apocalypse*. Penguin Books.
- Garrett, Bradley og Klinke, Ian 2019: "Opening the Bunker: Function, materiality, temporality". *Environment and Planning C: Politics and Space* 37:6, s. 1063–1081. DOI: [10.1177/2399654418816316](https://doi.org/10.1177/2399654418816316)
- Gaver, Bill 2012: "What should we expect from research through design?". *CHI '12: Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, s. 937–946. DOI: [10.1145/2207676.2208538](https://doi.org/10.1145/2207676.2208538)
- Haakonsen, Mette 2010: "At opleve et semantisk tæt objekt. Kryle-bunkerens erindringsværdi i fænomenologisk perspektiv". *Ekfrase: Nordisk tidsskrift for visuell kultur* 1:2, s. 101–117.
- Hansen, Lulu Anne og Jensen, Mette Bjerrum 2014: "Spræng dem eller bevar dem: Bunkers fra betonklodser til kulturarv og attraktioner". Lulu A. Hansen og Martin Rheinheimer (red.) *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, s. 261–318.
- Hansen, Lulu Anne og Lundtofte, Henrik 2014: "Vestkystens Klondyke. Fortællinger om Esbjerg og Vestkysten under besættelsen". Lulu A. Hansen og Martin Rheinheimer (red.) *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, s. 153–212.

- Hansen, Lulu Anne og Rheinheimer, Martin (red.) 2014: *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag.
- Harrison, Rodney 2013: *Heritage. Critical Approaches*. Routledge.
- Ifversen, Jan (red.) 2019: “Afrapportering af forsknings- og innovationsprojektet *Rethinking Tourism in a Coastal City – Design for New Engagements* (RTCC-DNE) Støttet af Innovationsfonden (case number 5154-00003B)”. Aarhus Universitet.
- Jensen, Mona 2014: “‘Fall Erna’ – invasionen, der aldrig kom. Det tyske forsvar af Esbjerg”. Lulu A. Hansen og Martin Rheinheimer (red.) *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, s. 27–69.
- Klinke, Ian 2018: *Cryptic Concrete. A Subterranean Journey Into Cold War Germany*. Wiley Blackwell.
- Knudsen, Knud 2018: “De byggede bunkerne – arbejde og arbejdsforhold ved Atlantvolden i Nordjylland”. Jens Andersen (red.): *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind II: *Mennesker og efterliv*. Museum Thy, s. 10–47.
- Kryger, Lars 2008: “Vi vil ikke ha’ bunkermuseum”. *Dagbladet Ringkøbing-Skjern*, 30. juni 2008.
- Latour, Bruno 1999: *Pandora’s Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno 2005: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- MacCannell, Dean 1999 [1976]: *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. University of California Press.
- Macdonald, Sharon 2009: *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. Routledge.
- Marcus, George 2000: *Para-Sites: A Casebook Against Cynical Reason*. University of Chicago Press.
- Marcus, George og Holmes, Douglas R. 2008: “Collaboration Today and the Re-Imagination of the Classic Scene of Fieldwork Encounter”. *Collaborative Anthropologies* 1, s. 81–101. DOI: [10.1353/cla.0.0003](https://doi.org/10.1353/cla.0.0003)
- Meskell, Lynn 2002: “Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology”. *Anthropological Quarterly* 75:3, s. 557–74. DOI: [10.1353/anq.2002.0050](https://doi.org/10.1353/anq.2002.0050)
- Mogensen, Preben H. 1992: “Towards a Prototyping Approach in Systems Development”. *Scandinavian Journal of Information Systems* 4, s. 31–53. DOI: [10.7146/dpb.v21i412.6725](https://doi.org/10.7146/dpb.v21i412.6725)
- Nielsen, Henrik G. 2018. “Bunkeræstetik”. Jens Andersen (red.): *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind II: *Mennesker og efterliv*. Museum Thy, s. 256–73.
- Pálsson, Gisli 2013: “Situating nature: Ruins of modernity as *náttúruperlur*”. *Tourist Studies* 13:2, s. 172–188. DOI: [10.1177/1468797613490374](https://doi.org/10.1177/1468797613490374)

- Ringskou, Christian 2012: "Med Gerhard Saalfeld til Vestjylland – en bunkersoldats oplevelser". Christensen Ringskou; Peter Carstensen; Kim Clausen; Claus Kjeld Jensen og Tine Lorange (red.) *Opdatering. Årbog for Museet for Varde By og Omegn & Ringkøbing-Skjern Museum 2012*. Museet for Varde By og Omegn og Ringkøbing-Skjern Museum, s. 89–98.
- Runia, Eelco 2006a: "Presence". *History and Theory* 45:1, s. 1–29. DOI: [10.1111/j.1468-2303.2006.00346.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2006.00346.x)
- Runia, Eelco 2006b: "Spots of Time". *History and Theory* 45:3, s. 305–316. DOI: [10.1111/j.1468-2303.2006.00366.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2006.00366.x)
- Smith, Laurajane 2006: *Uses of Heritage*. Routledge.
- Strömberg, Per 2013: "Funky Bunkers: The Post-Military Landscape as a Readymade Space and a Cultural Playground". Gary A. Boyd og Denis Linehan (red.) *War + Architecture & Space*. Routledge, s. 67–81.
- Tsing, Anna L. 2015: *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton University Press.
- Tsing, Anna L. 2017: "The Buck, the Bull and the Dream of the Stag: Some Unexpected Weeds of the Anthropocene". *Suomen Antropologi* 42:1, s. 3–21.
- Tzalmona, Rose 2011: "Traces of the Atlantikwall or The Ruins that were built to Last..." *Third Text* 25(6), s. 775–786. DOI: [10.1080/09528822.2011.624351](https://doi.org/10.1080/09528822.2011.624351)
- Tzalmona, Rose 2013: "The *Atlantikwall*: From a forgotten military Space Towards Places of Collective Remembrance". Gary A. Boyd og Denis Lineham (red.) *War + Architecture & Space*. Routledge, s. 139–55.
- Virilio, Paul 1994: *Bunker Archeology*. Princeton Architectural Press.
- Winter, Tim 2013: "Clarifying the critical in critical heritage studies". *International Journal of Heritage Studies* 19:6, s. 532–45. DOI: [10.1080/13527258.2012.720997](https://doi.org/10.1080/13527258.2012.720997)
- Zimmerman, John; Forlizzi, Jodi og Evenson, Shelley 2007: "Research through design as a method for interaction design research in HCI". *Proceedings of the SIGCHI conference on Human factors in computing systems*, s. 493-502. DOI: [10.1145/1240624.1240704](https://doi.org/10.1145/1240624.1240704)

Websteder (angivet i den rækkefølge, de forekommer i artiklen)

- Besættelsesfilmen – Krigens Spor i dansk Natur*, <https://filmcentralen.dk/museum/danmark-paa-film/film/besaettelsesfilmen-krigens-spor-i-dansk-natur> (besøgt 7/10 2021)
- Museumsloven – Retsinformation*, <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2014/358> (besøgt 13/10 2021)
- Bunkerne (6): Den gode tysker – TV Midtvest*, <https://www.tvmidtvest.dk/bunkerne/bunkerne-6-den-gode-tysker> (besøgt 6/10 2021)
- Naturbeskyttelsesloven – Retsinformation*, <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2019/240> (besøgt 13/10 2021)

Ringkøbing-Skjern Kommunes hjemmeside, <https://www.rksk.dk> (besøgt 14/10 2021)

Lidt historik – til Nørre Houvig Grundejerforening, <http://nørrehouvig.dk/lidt-historik/> (besøgt 6/10 2021)

UNESCO World Heritage Centre, <https://whc.unesco.org/en/about/> (besøgt 13/10 2021)

English summary

Walls and violence in a stormy landscape:

On the concrete traces of war along the Danish North Sea coast

This article focuses on the numerous ruins of military bunkers from the Second World War still dotting the Danish North Sea coastline. Its purpose is to explore the present-day and post-war meanings of this cumbersome, complex and unresolved heritage and its entanglements with the coastal landscape. The paper draws primarily on empirical material from a recent research and development project seeking to utilize the former German military facilities in new ways, complemented by considerations of historical examples. It discusses the Danish bunker ruins in the light of cultural and social theory used to reflect on the bunkers not merely as historical traces but also as architectural structures with continuous appeal and fascination.

Birgitte Romme Larsen har en Ph.d.-grad i Antropologi fra Københavns Universitet, og hun er lektor ved Pædagogisk Antropologi på Danmarks Institut for Pædagogik og Uddannelse (DPU), Aarhus Universitet. Hun forsker i krydsfeltet mellem migration og lokalsamfund med særligt fokus på hverdagens møder i danske landdistrikter mellem etablerede lokalbefolkninger og forskellige former for nytilkomne, såsom flygtninge, asylansøgere og udflyttede statsligt ansatte.

Keywords: Etnografi, Samtid, Nakskov, Lolland, Yderkommuner, Udflytning af statslige arbejdspladser, Kulturhistoriske bygninger, Rådhus, Kommunalt identitetstab, Ejerskab, Materialitet, Tidslighed

---

AT TAGE PLADS I ANDRES KULTURHISTORISKE HELLIGDOM

En ”udflyttet” statslig arbejdsplads flytter ind i Nakskov Rådhus

Artiklen bygger på en antropologisk undersøgelse om ’udflytningen af statslige arbejdspladser’ fra København til provinsen i form af et etnografisk casestudie af statsinstitutionen Notas omplacering til Nakskov på Vestlolland. Belyst fra et samtidigt arbejdsplads- og lokalsamfundsperspektiv og med udgangspunkt i materialitet og tidslighed og disses forbundethed analyseres det, hvordan Notas indflytning i akkurat byens tidligere rådhusbygning får betydning for lokalsamfundets modtagelse af arbejdspladsen og hermed også for indretningen af dennes nye dagligdag. Mens det er med tanke på Danmarks samlede fremtid, at Nota må ”flytte ud”, viser artiklen omvendt, hvordan det i høj grad bliver med tanke for Nakskovs kulturhistorie og lokale kollektive erindring som forhenværende selvstændig bykommune, at Nota må flytte ind.

”Nota til Nakskov!” Sådan lød ordene fra tv-skærmen på borgmesterkontoret i Lolland Kommune onsdag d. 17. januar 2018. Her fulgte Lollands borgmester, viceborgmester og kommunaldirektør nøje et stort anlagt pressemøde

fra Spejlsalen på Christiansborg. På pressemødet skulle daværende Statsminister, Lars Løkke Rasmussen, præsentere *Bedre Balance II*. Det vil sige runde to af den omfattende nationale udflytning af statsinstitutioner fra hovedstadsområdet: *Bedre Balance – statslige arbejdspladser tættere på borgere og virksomheder*. Et politisk tiltag, som den daværende Venstre-regering iværksatte i 2015 oven på et årti med stigende centralisering af det offentlige Danmark og herunder dets statslige arbejdspladser. Denne centralisering tog ikke mindst til efter Kommunalreformen i 2007, hvor landets mindre købstads- og bykommuner blev til stor-kommuner og amter til storregioner.¹ De to udflytningsrunder, *Bedre Balance I & II*, har fundet sted hen over henholdsvis 2016/17 og 2018/19. Tilsammen har de involveret en fraflytning fra hovedstadsområdet af 7.927 statslige jobs (svarende til omkring en femtedel af de statslige jobs eksisterende i 2015 i Region Hovedstaden), fordelt over 89 statsinstitutioner og spredt til 51 byer på tværs af landets fire øvrige regioner.² Mens det ikke er et nyt historisk fænomen, at staten tager ansvar for at bidrage til at skabe regional udvikling og vækst i landets yderområder gennem statslig omfordeling af ressourcer,³ udgør *Bedre Balance* den mest omfattende geografiske omplacering af statslige jobs i Danmark nogensinde. Som Lars Løkke Rasmussen fastslog på pressemødet: ”Vi gennemfører den største flytning af statslige arbejdspladser i nyere tid – arbejdspladser til de dele af landet, som har hårdt brug for mere vækst og flere muligheder. Danmark må ikke blive splittet op i udvikling og afvikling. Derfor kan vi i dag præsentere endnu en stor plan for – ja, skal vi ikke kalde det indflytning af statslige arbejdspladser i hele Danmark”.⁴

Glæden – og forvirringen – på borgmesterkontoret i Lolland Kommune var stor. For hvem *var* overhovedet Nota? Ingen af de tilstedeværende, inklusive de fremmødte journalister fra Danmarks Radio, TV2, Politiken og Lolland-Falsters Folketidende, havde før hørt om Nota. Og hvor i Nakskov skulle man finde et hjem til arbejdspladsen med dens 80 ansatte? I det tidligere Nakskov Skibsværfts store, tomme administrationsbygning ved havnen, nabo til Vestas? I den nedlukkede Madeskovskolen centralt i byen? I et nybyggeri i udkanten af byen måske? Eller i den forhenværende rådhusbygning, midt på byens torv? På pressebilleder fra borgmesterkontoret bragt online samme aften, ét af dem taget i sekunderne, hvor ordene ”Nota til Nakskov” lyder, fremgår denne blanding af glæde og forvirring tydeligt af ansigtsudtrykket hos Holger Schou Rasmussens, Lollands socialdemokratiske borgmester siden 2014. Ud over Notas 80 stillinger til Nakskov blev også Maribo tildelt 31 jobs fra Vurderingsstyrelsen under Skat. Herved blev Lol-

---

1 Dybvad 2015; Svendsen 2013.

2 Finansministeriet 2018.

3 Høst og Larsen 2016.

4 <https://www.stm.dk/presse/pressemoedearkiv/pressemoede-den-17-januar-2018/> (Besøgt 8/2 2022).

land Kommune modtager af i alt 111 statslige arbejdspladser under *Bedre Balance II*, mens kommunen havde måttet se sig forbigået under *Bedre Balance I*. Nota, *Nationalbiblioteket for mennesker med læsevanskeligheder*, er et statsligt videncenter og bibliotek under Kulturministeriet, der producerer lydbøger, e-bøger og punktskriftsbøger til borgere, der har svært ved at læse almindelig trykt tekst, såsom ordblinde og synshandicappede. I denne artikel inviteres læseren med til Nakskov, hvor Nota et år og ni måneder efter pressemødet flyttede ind midt på byens torv i en stor, hvid bygning fra 1876, som Lolland Kommune i forbindelse med udflytningen har solgt til staten. En bevaringsværdig bygning af stor lokalhistorisk betydning, som igennem 130 år havde tjent som *Nakskov Rådhus* frem til de danske kommunesammenlægninger i 2007, hvor Nakskov Kommune ophørte. Og helt tilbage fra 1500-tallet har byens tidligere rådhus ligget på samme grund.

Denne artikel anlægger en antropologisk og kulturanalytisk tilgang til emnet 'udflytningen af statslige arbejdspladser'. Artiklen bygger på et bredere etnografisk casestudie af det hverdagslige møde mellem den statslige arbejdsplads 'Nota' og lokalsamfundet 'Nakskov', sådan som dette har udmøntet sig og taget form i tiden op til, under og efter udflytningen. Studiet er en del af det større kollaborative, antropologiske forskningsprojekt, *Remote Relocations – Work, Precarity and the Inclusion of Newcomers on Lolland* (2019-2022), som undersøger, hvordan forskellige former for tilflytning indvirker på det lollandske arbejdsmarked og samfundsliv. Undertegnede delstudie om Notas tilflytning til Nakskov er baseret på længerevarende etnografisk feltarbejde spredt over årene 2019-2020.

Under mine feltbesøg har jeg dels brugt tid indenfor i den forhenværende rådhusbygning for her at undersøge fra et arbejdspladsperspektiv, hvordan Notas nye dagligdag antager form og udspiller sig i lyset af institutionens omplacering og ændrede lokalomgivelser. Her har de primære dataindsamlingsmetoder bestået i etnografisk deltagerobservation og 'deep hanging out'⁵ på arbejdspladsen, semistrukturerede kvalitative interviews og uformelle samtaleinterviews med medarbejdere, samt forskellige former for dokumentanalyse (fx gæstebog, rundvisningsmanual, jobopslag, interne evalueringer). Dels har jeg brugt tid i det omgivende bysamfund for her at undersøge fra et lokalsamfundsperspektiv, hvordan det nye naboskab Nakskov og Nota imellem udfolder og institutionaliserer sig i det daglige. Her har de primære dataindsamlingsmetoder ligeledes bestået i etnografisk deltagerobservation og 'deep hanging out'⁶ i det lokale offentlige rum og nabolag, uformelle samtaleinterviews og semistrukturerede kvalitative interviews med såvel almindelige indbyggere som lokale nøglepersoner og repræsentanter for relevante foreninger, forskellige former for dokumentanalyse (fx skrivelser fra lokalforeninger, borgermødereferater) foruden webnografi (fx lokale debatter om Notas

---

5 Geertz 1998.

6 Ibid.

indflytning på byens Facebookside). Endvidere udgør de mange nationale, regionale og lokale mediedækninger (avis/radio/tv) af Notas indflytning i Nakskov en betydningsfuld del af det samlede datamateriale. Baseret på ovenstående vifte af kvalitative dataindsamlingsmetoder har studiets overordnede formål været at skabe viden om nogle af de mange sociokulturelt komplekse, men i skrivende stund endnu ikke belyste, lokale udfald og indvirkninger, som udflytningen af statens institutioner afstedkommer – set i et hverdagsperspektiv og undersøgt gennem Nota i Nakskov som 'case'.

I denne artikel skal jeg særligt fokusere på den betydning, som Notas indflytning i akkurat byens tidligere rådhusbygning får for den lokale modtagelse af arbejdspladsen og herved også for udformningen af dennes nye dagligdag indenfor i bygningen. Anskuet gennem et dobbeltblik, det vil sige på samme tid belyst fra et arbejdsplads- og et lokalsamfundsperspektiv, skal jeg i analysen af denne lokale modtagelse og dens dynamikker især trække på teori om materialitet og tidslighed og disse dimensioners gensidige virke gennem det sociale.⁷ Med Notas fysiske overtagelse af det gamle Nakskov Rådhus får bygningen en ny funktion og hermed en ny begyndelse. Som analysen vil vise, bygger denne begyndelse dog ikke kun *videre* på bygningens kulturhistorie og fortid – men på forskellig vis kommer den også til at tale *tilbage* ind i denne ved direkte og indirekte at reaktualisere og revitalisere den på nye måder. På samme tid viser analysen, hvordan selve denne reaktualisering og revitalisering af lokale kulturhistoriske forhold i sig selv får afgørende betydning for Notas indretning af arbejdspladsens nye hverdag indenfor i det forhenværende rådhus.

I den sammenhæng analyserer jeg først, hvordan der i relation til den tidligere rådhusbygning *indenfor*, herunder især dens kulturhistoriske byrådssal, i praksis bliver tale om et implicit dobbeltejerskab (byens og statens) inden for rammerne af hvilket, Nota i det daglige må manøvrere og fungere som arbejdsplads. Dernæst analyserer jeg, hvordan Notas indflytning i den konkrete bygning kommer til at interagere med og indskrive sig i nogle større regionale og nationale historiske kontekster *uden for* selve rådhusbygningen og dens tidligere byrådssal. Nærmere bestemt de danske kommunesammenlægninger i 2007, som med forsinket kraft viser sig at få essentiel betydning for de lokale forventninger og mulighedsrum, som omgærder Notas nye hverdag.

I forhold til det aktuelle *nu* indenfor i den forhenværende rådhusbygning kommer Notas indflytning med andre ord til at aktivere en bestemt sameksistens af forskellige tidsligheder – eller en bestemt 'mangfoldighed af varigheder'.⁸ I den henseende peger analysen på, hvordan *den lokale modtagelse* ikke som sådan begynder med Notas egentlige komme og indflytning i byen. Tværtimod ser denne

---

7 Fx Bille og Sørensen 2012; Miller 2010; Sjørslev 2013; Sørensen 2016.

8 Sørensen 2016.

modtagelses særegne betingelser og betydningsdannelser ud til allerede delvist at være indskrevet i eksisterende lokale 'sociale erindringer'⁹ og regionale identitetsmæssige dynamikker. Som jeg skal vise, har disse kollektive erindringer og identitetsmæssige forhold især at gøre med Nakskovs lokale kulturhistorie som forhenværende selvstændig købstads- og bykommune med eget rådhus og kommunal suverænitet. Et forhold, som gjaldt frem til dannelsen af storkommunen Lolland Kommune i 2007. Artiklen viser ikke kun, hvordan arbejdspladsen Nota nu i skabelsen af dens egen aktuelle hverdag og fremtid i byen pludselig må navigere socialt og materielt i forhold denne lokale kulturhistorie. Men også for lokalbefolkningen kommer Notas overtagelse af byens gamle rådhus til at reaktualisere denne kulturhistorie og dens indlejrede materialiteter på måder, der får fortidens tab og fremtidens forhåbninger til at trække sig sammen i det aktuelle nu. Artiklen levendegør dermed kulturhistorie – og kulturhistoriske materialiteter og hændelser – som noget, der ikke bare *er*, men som noget, der hele tiden fortolkes, fortælles, bruges og mindes til forskellige nutidige formål, og som således udfylder en rolle som aktør i en nutid.¹⁰

En sådan antropologisk og kulturanalytisk tilgang, som sætter mennesket som socialt og kulturelt individ i centrum af undersøgelsen, udgør for nuværende ikke en del af den eksisterende viden- og erfaringsopsamling på det statslige udflytningsområde. Ser man på den bestående viden i relation til *Bedre Balance I & II*, kan man derimod finde svar på væsentlige spørgsmål som disse: Hvor meget kostede udflytningerne; i hvor høj grad påvirkede de produktiviteten og medarbejdertrivlsen; hvor meget steg sygefraværet; hvor mange ansatte flyttede med arbejdspladsen, og hvor mange pendler; hvor mange ansatte sagde op; og i hvilket omfang lykkedes rekruttering af nye kvalificerede medarbejdere.¹¹ Ud over deres fokus på tællelighed og kvantitet, har disse spørgsmål endvidere det til fælles, at de alle taler til en intern relation mellem de udflyttede statsinstitutioner og staten selv – det vil sige til forskel fra relationen mellem de respektive statsinstitutioner og selve de modtagende lokalsamfund, hvortil de er blevet flyttet.

Med andre ord kan den eksisterende erfaringsopsamling på udflytningsområdet siges at bevæge sig inden for en form for statsligt videnskredsløb, der lukker sig om sig selv: hvordan er det gået de statsinstitutioner, staten har omplaceret, og hvad betyder det for institutionerne og således i sidste ende for staten selv? Til trods for, at det erklærede formål med *Bedre Balance* netop er at "bidrage til at skabe aktivitet og stimulere udvikling i *det omkringliggende område*",¹² eksisterer der i dag et videnshul, når det angår de forskellige måder i hverdagen, hvorpå

---

9 Connerton 1989.

10 Damsholt og Mellempgaard 2017.

11 Fx Christensen 2020; Christensen et al. 2017; Djøf 2016; Finansministeriet 2018, 2019; Lundmann 2018; Rambøll 2017.

12 Finansministeriet 2018, s. 3, min kursivering.

statens omplacerede institutioner lokalt bliver mødt og modtaget kvalitativt og mikrosociologisk betragtet. Og når det angår, hvordan de selv samtidig indvirker på deres nye sociale og kulturelle lokalomgivelser. Nærværende artikel og det tilgrundliggende etnografiske studie udgør et begyndende bidrag til at lukke et sådant videnshul.

Lolland Kommune – lokalt og nationalt betragtet

Lolland Kommune er en dansk yderkommune i det sydlige Region Sjælland, der omfatter den vestlige og midterste del af øen Lolland foruden en række beboede og ubeboede småøer. Kommunen har et areal på 886 km², svarende til 46 indbyggere pr. km² (set i forhold til fx 6.600 indbyggere pr. km² i København).¹³ Den har eksisteret siden 1. januar 2007; dagen, hvor de nye kommunedannelser trådte i kraft som led i den omfattende strukturreform af den offentlige danske sektor, iværksat af den daværende VK-regering. En reform, der ikke mindst indebar en sammenlægning af landets på det tidspunkt 271 kommuner til 98 nye storkommuner. Her blev syv mindre lollandske kommuner, herunder Nakskov Kommune, sammenlagt til én kommune; Lolland Kommune.

I 2007 havde Lolland Kommune 48.642 indbyggere, mens indbyggertallet ved udgangen af 2020 var 41.105. Kommunen har to større centerbyer, Nakskov mod vest og Maribo mod øst, hvor godt og vel halvdelen af befolkningen tilsammen er koncentreret. Set over en samlet periode fra 2010 til 2018 er Lolland Kommunes samlede befolkningstal faldet med 16,3%, hvilket udgør landets største procentuelle befolkningstilbagegang.¹⁴ Dette har blandt andet at gøre med kommunens store andel af aldrende borgere. Faktisk indtager kommunen en 7. plads over landets ældste kommunale befolkningssammensætning.¹⁵ Dette har ført til et negativt fødselsoverskud, hvilket vil sige, at der dør flere borgere, end der fødes. Samtidig sker der en betydelig fraflytning blandt kommunens yngre befolkning, som søger mod landets uddannelsesbyer. Når gruppen af borgere over 65 år fortsætter med at vokse hurtigere end gruppen af borgere i den erhvervsaktive alder, betyder det, at kommunens udgifter til forsørgelse vedvarende forøges, uden at indtægterne samtidig følger trop. Dernæst er en væsentlig del af selve tilflytningen til Lolland Kommune også forbundet med en udgift. For i lighed med andre af landets yderkommuner har Lolland samlet set oplevet flere mennesker på overførselsindkomster flytte *til* kommunen end *fra* kommunen. Faktuelt har kommunen

---

13 Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (2008) inddelte pr. 1. januar 2007 Danmarks 98 kommuner i fire kommunetyper; Bykommuner (35), Mellekommuner (17), Landkommuner (30) og Yderkommuner (16).

14 Lolland Kommune 2019a.

15 Ibid.

landets største andel af tilflyttere på langvarig offentlig forsørgelse.¹⁶ Stigningen i antallet af ældre, fraflytningen blandt de yngre aldersgrupper og den løbende tilflytning af borgere afhængige af sociale ydelser medvirker tilsammen til en fremtrædende strukturel ubalance i kommunens økonomi. Set over eksempelvis perioden 2010-2017 var Lolland Kommunes udgiftsbehov til offentlig forsørgelse mere end 50% højere end landsgennemsnittet,¹⁷ og kommunen har Danmarks mindste arbejdsstyrke.¹⁸

Gennem de sidste årtier har ovenstående socioøkonomiske forhold ført til, at Lolland i den danske medie- og populærkultur i dag bredt bliver anvendt og forstået som et særligt eksemplificerende symptom på den øgede geografiske ubalance i Danmark mellem center og periferi.¹⁹ En geografisk ubalance, som i den offentlige debat har affødt en række 'metro-centriske'²⁰ og 'territoriant stigmatiserende'²¹ termer om de danske yderkommuner såsom "Udkantsdanmark" og "Den rådne banan".²² Og i samme debat er Lolland tit og ofte tildelt rollen som selve 'Udkantsdanmarks *locus classicus*',²³ altså "Udkantsdanmarks" hoved- eller mønstersted. Men i en kommunal strategirapport bærende titlen *Det nye Lolland* skriver Lollands borgmester: "I 2030 er Lolland et andet sted. Vi har en vision om et selv bærende Lolland, der i 2030 har fundet en ny balance".²⁴

En stor del af den forventede "nye balance", som borgmesteren refererer til, knytter ikke mindst an til den kommende Femern-forbindelse gennem Østersøen fra Rødbyhavn til Tyskland. Som borgmesteren blandt andet har udtalt til Danmarks Radio: "Jeg har set det hjul, der er kørt baglæns i 40 år på Lolland. Når Femern-forbindelsen kommer, så skabes der jo nogle helt nye vækstmuligheder, hvor vi lige pludselig bliver en metropol og et interessant område midt mellem Hamborg og København".²⁵ Foruden Lolland Kommunes erklærede fremtidshåb om en Femern-forbindelse, der vil skabe tilflytning, arbejdspladser og vækst, da handler også kommunens 2030-vision om "et selv bærende Lolland i ny balance" om tiltrækningen af netop statslige arbejdspladser. Et centralt anliggende, som borgmesteren i offentligheden blandt andet har begrundet som følger: "Hver gang, der er 37 statslige arbejdspladser i Lolland, er der 100 i de nordsjællandske kommuner",²⁶ og "når man [i kraft af centralisering] trækker de arbejdspladser væk, så flytter man jo veluddannede og velstillede mennesker ud af en egn, og det

---

16 Lolland Kommune 2017.

17 Jensen, Jakobsen og Bolvig 2019.

18 Lolland Kommune 2017.

19 Ledstrup 2021.

20 Gulløv og Gulløv 2020.

21 Wacquant 2007.

22 Se fx Winther og Svendsen 2012.

23 Sørensen 2016, s. 24.

24 Lolland Kommune 2016, s. 4.

25 DR 2020a.

26 DR 2020b.

efterlader tomme huse, som bliver billigere og attraktive for andre typer af befolkningsgrupper – så begynder du virkelig for alvor at bytte rundt på befolkningen”.²⁷

Sådan demografisk ’strukturel forskydning’,²⁸ som borgmesteren ovenfor henviser til, taler ind i den større nationale skævvridning mellem center og periferi, som i Danmark ikke mindst er vokset siden Strukturreformen i 2007, og som initiativet *Bedre Balance* er iværksat til at udbedre. Men Lolland rummer også sine egne interne center-periferi-dynamikker på tværs af kommunens geografi. Som jeg skal behandle nedenfor, taler disse dynamikker navnlig ind i et bestemt spændingsforhold mellem den nuværende Lolland Kommunes to hovedbyer og tidligere selvstændige bykommuner: Nakskov og Maribo.

Nakskov – fra egen bykommune til en by i Lolland Kommune

Op gennem 1960’erne og 70’erne udgjorde Nakskov et økonomisk blomstrende samfund og ”Lollands industrielle hovedby”.²⁹ Dette skyldtes ikke mindst Danmarks største sukkerproduktionsindustri ved *Nakskov Sukkerfabrik* (1883-) samt den omfattende skibsværftsindustri ved *Nakskov Skibsværft* (1916-1986). I 1960’erne udgjorde sidstnævnte ikke alene den største arbejdsplads på Lolland men på hele Lolland-Falster. Ved værftets 50-års jubilæum i 1966 beskæftigede det 2.200 ansatte³⁰ – altså en betydelig del blandt Nakskovs cirka 16.000 indbyggere samme år.³¹ Da Nakskov Skibsværft i 1986 måtte lukke efter en årrække med dårlige konjunkturer for den internationale skibsfart og løbende afskedigelser,³² betød det et tab af omkring 800 lokale arbejdspladser foruden et ukendt antal tabte arbejdspladser i form af den afledte effekt på byens øvrige erhvervsliv. Nakskov, der blev grundlagt i 1266, og hvis frugtbare jords rigelige udbytte, fiskeriet og en stigende handel betød, at byen i 1500-tallet blev landets 7. rigeste,³³ befandt sig med lukningen af skibsværftet i det, der er blevet beskrevet som en dyb økonomisk og menneskelig krise for byen.³⁴

Ligesom lukningen af Nakskov Skibsværft har også Nakskovs tab af kommunal selvstændighed i 2007 udgjort en betydningsfuld lokalhistorisk begivenhed, når det angår byens ’sociale erindring’³⁵ og ’byidentitet’³⁶ i dag. Da syv lollandske

---

27 DR 2020a.

28 Høst og Larsen 2016.

29 Ibid.

30 <https://nakskovlokalarkiv.dk/nakskov-skibsvaerft-2> (Besøgt 8/2 2022).

31 Danmarks Statistik 1967.

32 Olesen 2012.

33 Lolland Kommune 2019b.

34 Holmager et al. 2021; Olesen 2012.

35 Connerton 1989.

36 Christensen og Thøgersen 2016.

kommuner blev sammenlagt til Lolland Kommune i 2007, betød dette for både Nakskov og Maribo et brud med næsten 140 års kommunal suverænitet. Begge byer blev nemlig i 1869 tildelt status af selvstændige købstadskommuner, mens de fra Kommunalreformen i 1970 og frem til 2006 havde status af bykommuner. Den nye storkommune, Lolland Kommune, placerede sit rådhus i det eksisterende Maribo Rådhus. For det gamle Nakskov Rådhus bygget i 1876 bragte dette således en ende på bygningens 130 år lange rådhusfunktion, og i stedet skulle bygningen nu tjene andre kommunale formål. Selvom Nakskov udgør Lolland Kommunes største by (12.546 indbyggere i 2021) og er dobbelt så stor som Maribo (5.734 indbyggere i 2021), var det altså sidstnævnte, der blev Lolland Kommunes administrative centerby. I dag, mange år efter, refererer Nakskovs indbyggere stadig tilbage til dette forhold som en dyb uretfærdighed begået mod Nakskov. En erfaret uretfærdighed, som blandt andet kommer til udtryk i Nakskov i dag gennem en udbredt og vedvarende oplevelse af, at Maribo generelt tildeles flere af kommunens ressourcer, end byen har krav på – sammenlignet med Nakskov.

Dette spændingsforhold mellem Lolland Kommunes to hovedbyer kan ses som udtryk for 'by-konkurrence'.³⁷ Men som materialet skal pege på, er der ikke her tale om den form for by-konkurrence, hvor det handler om gensidigt 'at brande sig' over for hinanden gennem promovring af en bestemt byidentitet hver især.³⁸ En promovring, der typisk handler om tiltrækningen af turister, tilflyttere eller erhverv til lige netop ens egen by. Den konkurrence, eller rivalisering, mellem Nakskov og Maribo, som er på spil i denne artikel, handler snarere om lige nøjagtig retten og magten til at definere, hvem der udgør henholdsvis 'opland' og 'center' inden for en ny storkommunal struktur.³⁹ For da Nakskov Kommune i 2007 blev opløst, og byen heller ikke blev tildelt rollen som den nye storkommunes centerby, gik Nakskov fra at udgøre en *kommunal centerby med opland* til nu pludselig selv at udgøre *opland for en (anden) kommunal centerby*, nemlig Maribo. Hermed skete for Nakskov et *tab af sammenfald* mellem lige netop by- og kommuneidentitet. Som analysen skal munde ud i at vise, er det akkurat dette tab, som Notas indflytning i det gamle Nakskov Rådhus uforvarende kommer til at reaktualisere og revitalisere. Og denne lokale center-periferi-dynamik mellem Nakskov og Maribo supplerer og komplicerer dermed det langt større nationale center-periferi-anliggende, som i udgangspunktet var det, der dannede grund for Notas indflytning.

---

37 Christensen og Thøgersen 2006.

38 Ibid.

39 Se også Zimmerbauer og Paasi 2013

Mellem Lollands kamp for statslige jobs og Nakskovs kamp for byens rådhus: Velkommen Nota!

Under *Bedre Balance I* måtte Lolland Kommune i 2016/17 se sig forbigået i omfordelingen af statslige arbejdspladser. I tiden op til annonceringen af *Bedre Balance II* sagde Lollands borgmester derfor sådan her i de nationale medier: "I Lolland Kommune er vi hårdt ramt af den centraliseringsbølge, der har kørt de seneste 20 år. Siden kommunesammenlægningen i 2007 har vi mistet 600 statslige og regionale arbejdspladser. Vi er den kommune, der har mistet allerflest statslige arbejdspladser. Så vi bør stå øverst, når [disse] skal fordeles".⁴⁰ En fordeling, som borgmesteren i øvrigt – frem for *udflytning* – i stedet har benævnt "*hjemtagning*" af statslige arbejdspladser.⁴¹ Et ordvalg, der gik igen på dagen, hvor de i alt 111 statslige jobs til Lolland blev meldt ud, idet Holger Schou Rasmussen i en national pressemeddelelse skrev: "Endelig! Det er en god nyhed, at Lolland Kommune nu kommer med på Danmarkskortet over kommuner, som fællesskabets arbejdspladser vender hjem til. Jeg glæder mig til at byde dem velkommen!"⁴²

Men hvor skulle de 80 "hjemvendte" arbejdspladser konkret have hjemme i Nakskov? Lolland Kommune arrangerede en fremvisning af de mest oplagte emner for repræsentanter fra Bygningsstyrelsen, og staten indgik aftale med kommunen om for en pris på 10 millioner kroner at købe Nakskovs tidligere rådhus for der at gøre plads til Nota. På det tidspunkt var rådhusbygningen i brug og stod altså ikke tom. Siden 2007 havde den nemlig været domicil for skiftende kommunalforvaltninger under Lolland Kommune herunder Børne- og Ungeforvaltningen, som frem til statens køb i 2018 havde til huse i bygningen. Denne blev nu i stedet flyttet til det tidligere Nakskov Skibsværfts store, ikoniske administrationsbygning, opført i 1916 med front ud mod Nakskov Havn. Denne bygning stod tom, og ejes i dag af Lolland Kommune. Inden Børne- og Ungeforvaltningen flyttede ind, renoverede kommunen bygningen for cirka 20 millioner kroner, delvist betalt af provenuet fra salget af det gamle Nakskov Rådhus, hvor Nota nu skulle bo.

Lige så stor som glæden og lettelsen var på borgmesterkontoret i Maribo over tildelingen af arbejdspladsen Nota til Nakskov, lige så blandede følelser skulle der snart vise sig blandt Nakskovs lokalbefolkning, da det i foråret 2018 blev kendt, at kommunen ville sælge byens tidligere rådhus til staten. Det gamle Nakskov Rådhus, centralt beliggende på byens torv, som havde rummet byens rådhus, lige

40 <https://www.berlingske.dk/politik/lolland-er-traet-af-udsultning-og-kraever-flere-statslige-job> (Besøgt 8/2 2022).

41 <https://via.ritzau.dk/pressemeddelelse/selvfolgelig-kan-statslige-arbejdspladser-flyttes-tilbage-til-provinsen-det-er-jo-der-de-kommer-fra?publisherId=3984657&releaseId=4273586> (Besøgt 8/2 2022).

42 <https://via.ritzau.dk/pressemeddelelse/lolland-kommune-byder-statslige-arbejdspladser-velkommen-hjem?publisherId=3984657&releaseId=12076573> (Besøgt 8/2 2022).

fra det blev bygget i 1876 og frem til Strukturreformen i 2007; først under Nakskov Købstadskommune (1869-1969) og siden under Nakskov Kommune (1970-2006). Med andre ord havde bygningen tjent som byens rådhus i kontinuerlige 130 år, frem til dannelsen af Lolland Kommune, hvis rådhusfunktion som nævnt blev placeret i Maribo. Og kommunens salg af bygningen frembragte store følelser lokalt. I tiden omkring beslutningsprocessen kunne man i Lolland-Falsters Folketidende jævnligt læse nyhedsartikler og debatindlæg med overskrifter som disse: ”Skal nye tider slette de historiske spor: rådhuset og den gamle byrådssal er en del af byens DNA”,⁴³ og ”Et følelsesladet salg: byrådssalen betyder noget for nakskovitternes identitetsfølelse”.⁴⁴

Både almindelige lokale borgere og forskellige lokalforeninger såsom *Nakskov Bygningsbevaringsforening* opponerede i offentligheden mod salget. Især blev det fremhævet, hvordan rådhusets gamle byrådssal har en central plads i den danske arbejderhistorie. Tilbage i 1931 havde *Oprøret i Nakskov* nemlig taget sit udgangspunkt i netop Nakskov Byrådssal – som den eneste byrådssal i Danmark, hvor et arbejderoprør nogensinde har taget afsæt. Oprøret var en udløber af den store arbejdsløshed, som prægede landet i mellemkrigstiden, og som i Nakskov havde ført til et stort antal langvarige arbejdsledige. I utilfredshed over deres understøttelsesvilkår dannede disse *De Arbejdsløses Organisation* (DAO), og i foråret 1931 troppede de op under et byrådsmøde i Nakskov Byrådssal.⁴⁵ Her krævede de flere midler til de arbejdsløses hjælpekasse, hvilket de fremmødte fik held med. Da byrådet dog dagen efter ombestemte sig, vakte det så voldsomme protester fra mere end 1.000 demonstrerende arbejdere, at det lokale politi måtte forskanse sig på byens politistation. Og der blev tilkaldt assistance fra betjente i København og militæret i Vordingborg, hvorefter oprørslederne blev jaget af soldater, arresteret og fængslet.⁴⁶ Blandt Nakskovs indbyggere fremhæves det fortsat i dag, hvordan byens gamle byrådssal derfor ikke alene er af stor lokal men også national kulturhistorisk betydning, når det angår den danske arbejderbevægelse. Da Lolland Kommune bekendtgjorde at ville sælge rådhusbygningen til staten, forsøgte Nakskov Bygningsbevaringsforening på den baggrund at få selve byrådssalen fredet. For herved ville man måske kunne kræve den undtaget fra salget. Foreningen fik imidlertid afslag fra Slots- og Kulturstyrelsen med den begrundelse, at man ikke kan frede enkeltlokaler, men alene hele bygninger.

I tillæg til byrådssalens lokale og nationale kulturhistoriske betydning, har mange nulevende nakskovitter endvidere et personligt forhold til salen. Eksempelvis fordi de her er blevet viet eller har skålet tillykke med borgmesteren, efter

---

43 Folketidende 2018a.

44 Folketidende 2018b.

45 Kolstrup 1977.

46 Ibid. Oprøret i Nakskov i 1931 er filmatiseret i Tv-spillet *Rejs dig, Emil Koch* (1978), produceret for Danmarks radio, og instrueret af Poul Trier Pedersen.

at have fået studenterhuen på fra Nakskov Gymnasium – begge praksisser, som fandt sted i rådhusbygningens tidligere byrådsal helt frem til statens overtagelse. I byens offentlige Facebookgruppe, *Nakskov*, gav mange lokale indbyggere således hen over foråret 2018 udtryk for deres vemod over salget, som eksempelvis afspejlet i et opslag med denne ordlyd: ”At sælge Nakskovs gamle rådhus til staten for at give plads til Nota er at sælge byens sjæl”. I opslagens lange kommentarspor fandtes svar som disse: ”Jeg er helt enig, hvis vi bliver ved at sælge ud af arvesølvet, har vi ingen historie tilbage”; og ”Jeg troede ikke mine egne øjne, da jeg læste det, denne smukke bygning, et vartegn for Nakskov siden 1876, et stykke historie med den smukke byrådsal, der er ramme om bryllupper og fejring af byens studenter – der er så meget historie i den bygning, den må bevares på Lolland Kommunes hænder”. Til sidstnævnte kommentar svarede en indbygger: ”Flere af de centralt placerede personer i Lolland Kommune, der tager den slags uigen-nemtænkte beslutninger om et salg af en historisk bygning med enorm betydning for hele områdets følelse af identitet, har ingen tilknytning til området selv, og tænker slet ikke på den måde”. Mens en anden blot kort konstaterede: ”Det må da være en misforståelse!”

Alt imens, på Østerbro i København, fulgte Notas ansatte med i den lokale debat. Dette fik Notas direktør til at udtale sig til Lolland-Falsters Folketidende: ”Jeg har fulgt med i debatten og er også blevet ringet op af folk fra Nakskov. Jeg har stor forståelse for, at folk ønsker byrådsalen bevaret, og vi vil gøre alt, hvad vi kan for at tage hensyn til disse følelser. Det er også en meget flot byrådsal, som vi vil gøre alt for at bevare. Vi skal dog også have plads til vores ansatte”.⁴⁷ I det følgende analyserer jeg nærmere den lokale modtagelse af Nota med særligt fokus på dette implicitte *dobbeltejerskab* over den tidligere rådhusbygning og dens byrådsal. Som materielle og kulturhistoriske rum skal rådhuset og byrådsalen nemlig i det daglige lige nøjagtig kunne omfavne både *nakskovitternes følelser* og *Notas ansatte* (jf. ovenstående formuleringer af Notas direktør).

”Jeg har aldrig før set en kø til rundvisning, der var længere end køen til en gratis bajer”: Nota åbner

I oktober 2019, halvandet år efter statens køb af rådhusbygningen, flyttede Nota ind på torvet i Nakskov. Indflytningen var trukket ud, da Bygningstyrelsen havde fundet en større renoveringsproces ønskelig – dels for at fremtidssikre bygningen mange år frem, dels for at tilpasse dens indre til Notas behov. Når man flytter ind i en eksisterende bygning, til forskel fra i et nybyggeri, flytter man samtidig ind i en materiel ramme, der – med lån af antropologen Inger Sjørnslevs formulering – ”al-

---

47 Folketidende 2018c.

Byrådssalen i Nakskov Rådhus, 1966. Foto: Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

lerede er lagt tanker og hensigter i, og som har en historie og bærer spor efter tidligere beboere”.⁴⁸ Renoveringsprocessen skulle omforme den tidligere rådhusbygningens indre til Notas eget. Mens istandsættelsen pågik og i takt med, at en række ansatte meldte deres opsigelse fra og med udflytningsdatoen, var Nota i mellemtiden begyndt at rekruttere nye medarbejdere. Størstedelen af disse kom fra det sydsjællandske og lolland-falsterske arbejdsmarkedsområde, inklusive en række nakskovitter. De ansatte, som beholdt deres job (hvilket talte omkring halvdelen), er enten flyttet til lokalområdet eller har arrangeret sig i pendler-bofællesskaber, hvor kolleger på ikke-hjemmearbejdsdage bor sammen i hverdagene.

Nota havde valgt at markere indflytningen med et offentligt arrangement for byen fredag d. 11. oktober 2019; et år og ni måneder efter annonceringen af udflytningen på det nationale pressemøde. Nota havde besluttet, at åbningsarrangementet skulle være ”helt nede på jorden” – med gratis pølser, fadøl og jazz på byens torv, Axeltorv, foran indgangen til rådhusbygningen. Som en Nota-medarbejder senere forklarede mig:

Det *skulle* være folkeligt. For op til indflytningen gik der masser af rygter om Nota – og ”måske var vi i virkeligheden en del af Nato” [vokalerne o

48 Sjørlev 2013, s. 56.

og a ombyttet], påstod nogle. Og andre begyndte at skrive om, at vi var i gang med at rive hele byrådssalen ned. Så vi ville faktisk gerne vise at... Vi ville gerne lave et åbent hus. Det skulle simpelthen være bajere og pølser! Og Holger er jo en meget folkelig borgmester, og det taler ind til lollikkerne også – det skal ikke være så højpandet og fisefornemt.

Derfor havde Nota også fravalgt at lade en repræsentant fra Kulturministeriet stå for åbningstalen. I stedet blev denne holdt af Lollands borgmester og Notas direktør, i humoristisk og dialogisk stil fra en scene midt på torvet. Her slog sidstnævnte blandt andet fast for de mange fremmødte: ”Vi er en meget jordnær virksomhed. Altså, det kan godt være, at nogle tror, fordi vi er en del af et ministerium, så går vi nok i sorte sko og pænt mørkt jakkesæt – men dem møder I stort set ikke nogen af i Nota. Altså, vi er... vi er arbejdere i ordets allersmukkeste forstand. Og det er også det, I vil opleve”. Til trods for silende regn mødte mange op til åbningen, som havde været bredt annonceret i lokale medier. I alt var der omkring 1.700 fremmødte fordelt over de fem timer, arrangementet varede. På Axeltorv var opstillet forskellige informationsboder, hvor de besøgende kunne høre Notas medarbejdere fortælle om arbejdspladsen og dens virke. Samtidig foregik der rundvisninger indenfor i den nyrenoverede rådhusbygning. Informationsboderne samt boden med gratis pølser og fadøl var godt besøgte, om end den længste kø var den til rundvisningen. Der blev gennemført omkring 50 rundvisninger, tællende i alt cirka 1.000 deltagere, og dermed blev rundvisningerne dagens mest benyttede aktivitet. Som en journalist fra den lokale radiostation, Radio Sydhavsøerne, der sendte fire timers live-transmission fra arrangementet, pointerede det over for en Nota-medarbejder sidst på dagen: ”Jeg har aldrig før set en kø til rundvisning, der var længere end køen til en gratis bajer”.

Interessen for at se den nyrenoverede rådhusbygning indenfor var med andre ord overvældende. Da jeg selv tog plads i køen, overhørte jeg i mængden adskillige samtaler om ”hvad der mon var gjort ved rådhuset indeni og den gamle byrådssal”, mens de færreste samtaler handlede om, hvad Nota mon var for en arbejdsplads. Mange i køen begyndte spontant at fortælle hinanden om dengang, de blev viet i byrådssalen. Eller om dengang de selv eller deres børn var blevet fejret i salen med studenterhuen på. De mange individuelle beretninger, som i køen antog form af ’social erindring’⁴⁹ i tilknytning til rådhusbygningen foran os, pegede alle *tilbage* i tid. Alt imens selve Notas åbning som kommende arbejdsplads i byen jo snarere kunne siges at pege *frem* i tid. Denne sameksistens af tidsligheder og ’mangfoldighed af varigheder’⁵⁰, som Notas åbning gav anledning

---

49 Connerton 1989.

50 Sørensen 2016.

til, trådte især tydeligt frem – som vi nu skal se – under netop arrangementets rundvisninger.

**”Kan man stadig blive viet her, om man måtte ønske det?”:
Et dobbeltejerskab tager form**

I rundvisningskøen falder jeg i snak med Peter,⁵¹ en lokal indbygger og indfødt nakskovit i tresserne. Vi følges ad i køen op langs den røde løber, der er lagt frem foran rådhusbygningens smukke, gamle hoveddør ud mod torvet. Vi kommer med på samme rundvisningshold. Indenfor i rådhusets mondæne ankomsthal tager en medarbejder imod os: ”Velkommen til rundvisning af Notas nye bygning! Undervejs vil I høre mere om, hvad det egentlig er, vi laver, og stil endelig spørgsmål – og nok så vigtigt, det hele er nymalet, så rør venligst ikke for meget ved væggene”. Efter en kort historisk beretning om Nakskov Rådhus bevæger vi os op ad den brede, nyrenoverede trappe til 1. salen. Der gøres holdt ved et dørpanel, hvor statens bygningsrenovatorer har blotlagt de forskellige malinglag igennem tiden. Det forklares, hvordan de nuværende valgte farver på paneler, vægge og gelændere alle refererer tilbage til netop diverse nuancer af de historiske farvelag, som er blotlagt på dørpanelet foran os.⁵² ”Vi har i vores istandsættelse været ganske omhyggelige i forhold til at bibeholde meget af det oprindelige udtryk”, understreger Nota-medarbejderen, der viser rundt. At mange nakskovitter føler en personlig tilknytning til rådhusbygningen, blev igen tydeligt i relation til netop den farvearkæologiske blotlægning, da en gæst ved dette opholdssted på ruten pludselig udbryder: ”Åh, da farven havde den der gule, det var dengang, jeg arbejdede her”. Den ansvarlige farvearkæolog og arkitekt fra Bygningsstyrelsen, der selv var til stede på dagen og overhørte udtalelsen, fortalte i et senere interview: ”Det er sådan noget, jeg synes, er så dejligt... at tingene har en historie. Det er ikke et nyt kontorhus ude i Ballerup, vi har opført til Nota”.

Efter fremvisningen af historiens farvelag træder vi ind i det gamle borgmesterkontor – og nu direktørkontor – med dets smukt renoverede sildebensgulv og moderne kunst på væggene. Her går Peter målrettet hen mod rummets balkondør og åbner den. Ude på den lille balkon med udsigt over torvet, begynder han at berette detaljeret om Nakskov-oprøret i 1931, og om hvordan det netop havde taget afsæt i denne bygning og på dette torv foran os. Dette var første gang, jeg hørte om denne historiske begivenhed. Først langt senere skulle jeg imidlertid forstå det fortættede og betydningsmættede øjeblik, som Peters ophold og fortælling på balkonen – på netop denne dag – udgjorde. ”Det er lidt trist”, afslutter

---

51 Informanters personnavne er pseudonymer af hensyn til anonymisering.

52 For en uddybning af dette farvearkæologiske renoveringsarbejde, se Terney 2020.

Peter, inden vi sammen går videre. Næste stop på rundvisningen er den gamle byrådsal. Denne er skånsomt renoveret med henblik på "at bevare så meget af den gamle sals udtryk og historie som muligt", fortæller rundviseren. Hun henviser til det nænsomt renoverede parketgulv; de bevarede mørkbejdsede paneler til midt på væggen; de skånsomt rensede oprindelige gardiner; lokalets antikke støbejernsovne; samt salens gamle lysekroner. Tilbage i lokalet står blandt andet også den tidligere byrådsals antikvariske stumtjener. Rundviseren fortæller: "Nota er stolte af, at Lolland Kommune har valgt at lade os beholde sådanne genstande til låns, for selvom lokalet nu skal fungere som hjemsted for vores mødeaktiviteter, så har vi som arbejdsplads ønsket at bevare så meget af byrådsalens sjæl som muligt". Kun det faststående, massive og halvbueformede egetræsbord, som igennem historien har fyldt rummets midte, og det tilsvarende massive borgmestertalerbord for enden af lokalet (begge dele specialbygget på stedet omkring 1920), har Nota valgt ikke at bevare, fortælles det. Rundviseren kigger ud over den (på tidspunktet for åbningen) møbeltomme sal, og understreger, at de afventer en bestilling af nogle dansk-arkitekttegnede møbler, som er blevet nøje valgt ud fra netop det kriterium, at de skal harmonere med den smukke gamle byrådsal. Bagerst i lokalet er det fjernede borgmestertalerbord blevet erstattet af en stor fladskærm til online-møder. Peter er atter gledet lidt væk fra rundvisningsholdet og står og kigger ud over torvet gennem byrådsalens høje vinduer.

Jeg deltog på i alt tre rundvisninger i løbet af dagen. Trods tre forskellige rundvisere og rundvisningshold, var alle turene forunderligt ens. Af i alt syv stop på rundturen var det sted, der hver gang tog længst tid, den tidligere byrådsal. Og hver gang var der utålmodige besøgende, der gik i forvejen, for hurtigere at nå frem til dette stop, og besøgende, som efter opholdet i byrådsalen ikke deltog i resten af rundturen. Det var også i byrådsalen, at de besøgende stillede afgjort flest spørgsmål. Fælles for størstedelen af disse var, at de talte ind i nogle eksisterende lokale praksisser og traditioner (fremfor ind i Notas virke som arbejdsplads). Denne spørgen var særligt centreret omkring to sagsforhold. *For det første* hvorvidt Nota påtænkte at bidrage til at videreføre den årlige lokale tradition, hvor byens nyudklækkede studenter fejres i byrådsalen. *For det andet* hvorvidt man som indbygger i byen fortsat ville kunne blive borgerligt viet i salen, om man personligt måtte ønske det. Til det første spørgsmål svarede de forskellige rundvisere samstemmende, at Nota allerede havde meddelt Nakskov Gymnasium og Lolland Kommune, at de gerne vil bidrage til at kunne holde traditionen med studenterne i hævd i den gamle byrådsal. Til det andet spørgsmål svarede rundviserne mere tøvende, at de som arbejdsplads endnu ikke havde taget endelig stilling til, hvorvidt vielser fortsat ville kunne lade sig gøre. Nogle måneder efter åbningen, da jeg spørger en Nota-medarbejder ind til dette emne, fortæller vedkommende mig, vejende sine ord: "Altså, vi vil enormt gerne være imødekommende. Men vi er også bare nødt til at holde fast i, at vi er en virksomhed, og at vi

skal kunne fungere som en sådan. Så vi har ikke udelukket det, men heller ikke meldt ud, at det kan man godt. Så når folk spørger ind til muligheden for vielser i byrådssalen, svarer vi, at det må vi i så fald se på i det enkelte tilfælde, om det lige passer ind”.

Som ovenstående empiriske beskrivelser illustrerer, pegede de deltagende nakskovitters tilstedevær under Notas åbningsdag på forskellig vis tilbage i tid. Dette gjorde sig gældende lige fra den sociale udveksling af personlige vielseserindringer i rundvisningskøen og Peters lokalhistoriske fortælling på balkonen til den gentagne spørgen ind til to bestemte lokaltraditioners videre skæbne. Som historisk sted antog den tidligere rådhusbygning, og især dens byrådssal, således tydeligt form af ’kollektivt referencepunkt’⁵³ for byens borgere. Og via den lokale offentlige debat havde Nota som nævnt allerede inden åbningen fra afstand fulgt med i det vemod, som kommunens salg af rådhuset til staten havde affødt blandt mange i Nakskov. Notas ønske om i den henseende at udvise hensynsfuldhed over for lokalsamfundet blev ikke mindst udtrykt ved – som en indbygget del af rundvisningerne – *selv* at referere tilbage i tid, så at sige. For eksempel i kraft af det store fokus på den farvearkæologiske malingsblotlægning og på de forskellige tilbageblevne antikvariske effekter i byrådssalen. Denne *bagudskuen i lokal tid* blandt både deltagere og rundvisere står i interessant kontrast til særligt to relaterede forhold. For det første den måde, hvorpå Notas åbning netop for medarbejderne selv kunne siges at pege fremad i tid (åbningen drejede sig trods alt om deres nye *kommende* arbejdsplads). For det andet den måde, hvorpå hele det overordnede nationale udflytningsprojekt på lignende måde peger fremad i tid, nemlig mod en tilstræbt *fremtidig* ”bedre balance” mellem center og periferi. Sagt på anden vis, er det med tanke på Danmarks fremtid som land, at Nota må *flytte ud*, men med tanke for Nakskovs lokale kulturhistorie, at de må *flytte ind*.

Som blandt andre Inger Sjørlev har diskuteret, rummer alle huse fortidens beboere og gøremål (for så vidt der ikke er tale om nybebyggelse).⁵⁴ Og mens en ejendomsovertagelse peger ind i nye mulige verdner, peger den derfor samtidig også bagud i tid til forskellige fordums forhold uden for egen kontrol. Ikke desto mindre – pointerer Sjørlev – kan disse fordums forhold dog sommetider vise sig at få betydning, når det kommer til spørgsmål om ejerskab.⁵⁵ På åbningsdagen blev der cementeret en forhandling af netop sådant ’ejerskab’, argumenterer jeg for. Eksempelvis berettede en medarbejder om, hvordan Nota under arrangementet havde afspærret nogle af kontorgangene for besøgende, idet der fortsat stod flyttekasser. Adskillige gæster havde dog trods disse afspærringer, og på deres vej åbnet for lukkede døre ind til kontorer, som de ”bare lige ville se, hvordan så ud nu”. Når de blev opdaget, havde de forklaret sig med, at dette havde været

---

53 Gulløv og Gulløv 2020.

54 Sjørlev 2013.

55 Ibid.

deres eget kontor, engang de selv arbejdede i bygningen. Medarbejderen husker tilbage: ”Sådan lidt som om, at det her, det måtte de godt. Altså, som om det ikke var nogens – for det var jo *deres*, og det var en del af byen”. På lignende vis husker en anden Nota-medarbejder tilbage på dagen som følger:

Blandt nogle fra byen var der en stemning af, at de følte en form for ejerskab af bygningen. Altså, der var for eksempel nogle, der bare vadede ind, før det var deres tur. Og når de så først blev lukket ind, begyndte nogle bare at gå væk fra rundvisningsgruppen – som om de tænkte ”jeg kan da godt til-lade mig bare lige at gå rundt og kigge lidt selv, fordi det er byens bygning”. Nogle følte sig ikke særligt meget som gæster. Jeg tror, der er mange i byen, der har det sådan, at den her bygning har været alles, på en eller anden måde.

Som Sjørsløv pointerer, er der mange mulige ting, man kan arve eller få med i købet med overtagelsen af en bygning.⁵⁶ Herunder altså også – viser eksemplerne ovenfor – andres fortsatte følelse af ejerskab. Jeg vil nu videre fremanalysere dette tilstedevær af dobbeltejerskab i det tidligere rådhus og dets byrådsal samt de forskellige sameksisterende tidsligheder og uafsluttede varigheder, som dette dobbeltejerskab medfører.

”Det er som at have købt et gammelt gods med et spøgelse i kælderen”: nyt domicil i andres helligdom

Tilstedeværelsen af en stor, statslig nabo midt på byens torv er ny for Nakskov. I samme stund er det også nyt for Nota som arbejdsplads lige pludselig at udgøre ”nogens nabo” – forstået som én, hvis lokale eksistens omgivelserne bemærker og følger med i. Som en Nota-medarbejder fortæller:

Man skal ikke underkende, at hvor man kan være meget anonym i en storby, da er det sværere at være anonym i Nakskov. Og den synlige rolle har vi jo aldrig før haft på ydre Østerbro i København i en betonbygning i et gammelt, glemt industri kvarter. Altså, jeg tror ikke, at nogen af vores naboer overhovedet anede, hvem vi var. Vi er meget tættere naboer nu – det er ligesom at komme ind i en ny skoleklasse, hvordan skal man opføre sig? Det kan godt være, at vi er en statslig virksomhed, men vi er jo virkelig naboer med hele byen nu – og det forpligter. Også fordi vi bor i den historiske bygning, vi gør. Hvis vi nu boede ude i forstaden til Nakskov, så var

det fløjtende ligeegyldigt, men fordi vi bor i en ikonisk bygning for mange nakskovitter, så har vi en forpligtelse til at åbne de der tykke statslige mure og melde os på banen i byen. Også selvom vi er en del af kulturministeriet og laver noget, mange ikke rigtig forstår, hvad er. Så på den måde er det jo en form for *Kulturnatten* – bare over hele året – vi nu er nødt til at deltage i.

Som ovenstående beretning viser, er det nyt for Nota at befinde sig i rollen som ”nogens nabo”.⁵⁷ Dertil er det nyt for Nota at have til huse i en kulturhistorisk bygning, som det omkringliggende lokalsamfund føler ikke alene stor tilknytning til, men også et vist ejerskab over. Faktisk er Nota flyttet ind i, hvad mange i Nakskov betragter som *den* kulturhistorisk mest betydningsfulde bygning i byen overhovedet. Som en repræsentant for byens handelsstandsforening i et interview konstaterede: ”For mange nakskovitter er det gamle rådhus en hellig bygning”.

At skulle skabe et nyt domicil inden for rammerne af andres kulturhistoriske ”helligdom” indebærer – skal jeg følgende vise – at Notas ansatte i det daglige må manøvrere inden for det, der samtidsarkæologisk har været benævnt som ’en mangfoldighed af varigheder’.⁵⁸ Som Tim Flohr Sørensen har argumenteret for, gør sådant ”sam-vær af adskillige uafsluttede processer i en given kontekst”⁵⁹ skellet mellem fortid og nutid kunstigt. Eller, som etnologer har formuleret det: ”Fortid og nutid hænger ikke blot løseligt sammen, men er to sider af samme sag. Mennesket lever i tid og lever med tid”.⁶⁰ I enhver kulturhistorisk narration – pointerer Damsholt og Mellempgaard – griber fortidige og nutidige agendaer ind i hinanden, og kulturhistoriske materialiteter, hændelser og traditioner *er* derfor ikke bare, men fortolkes, fortælles og mindes hele tiden til forskellige nutidige formål. De skriver: ”I den forstand har enhver nutid sin egen fortid – en fortid, der kan give mening i netop dén specifikke nutidige agenda. Og det er kulturhistoriens rolle både at være objekt for viden og samtidig argument og dermed aktør i en nutid”.⁶¹

Det gamle Nakskov Rådhus kulturhistoriske rolle som akkurat en sådan levende ’aktør’ i nutiden var noget, man mærkede indenfor hos Nota, hvor den kom til at spille en central rolle for udformningen af arbejdspladsens nye hverdag. En Nota-medarbejder forklarede det sådan her: ”Det er lidt ligesom, hvis man har købt et gammelt gods med et spøgelse i kælderens – så er man lige nødt til også at huske at fodre spøgelse”. Om netop husspøgelser nævner Sjørlev, hvordan disse udgør en form for antropomorfering af et hus’ historie, som jo ofte går

57 For en særskilt analyse af naboskabet mellem ’Nota’ og ’Nakskov’ og dets hverdagsbetingelser, se Larsen 2022.

58 Sørensen 2016.

59 Ibid.

60 Damsholt og Mellempgaard 2017, s. 23.

61 Ibid., s. 26.

Rådhusbygningens forhenværende byrådsal efter Notas indflytning og ommøblering. Foto: Birgitte Romme Larsen (2020).

længere tilbage end dets aktuelle beboeres.⁶² Hun skriver: "[s]pøgelser og ting har i den forstand samme funktion, i og med at de minder om kontinuitet, om fortidens tilstedeværelse i nutiden, om det, der ikke kan slippes".⁶³ Og som Daniel Miller har påpeget: jo ældre et hus eller en bygning er, jo større er chancen for husspøgelser.⁶⁴

Miller diskuterer, hvordan de nuværende ejere særligt i århundredgamle huse kan opleve, at bygningen – så at sige – ejer sig selv og har en egen handlekraft, som rækker ud over en selv. Noget der kan være lettere at begribe, skriver han, hvis man som ejer lige netop giver denne historiske kraft en antropomorf form, fremfor at tænke, at huset i sig selv har en agens.⁶⁵ Miller forklarer: "A ghost may express this feeling that there is power in the mere longevity of the house, an agency which represents the limits of our own agency. A ghost can stand for that ancient history in a manner that we cannot".⁶⁶ På sådan vis – foreslår Miller – udgør spøgelserne de egentlige husejere. Som også Sjørsløv pointerer, har man altså ikke nødvendigvis kontrollen, selvom man mener at eje noget.⁶⁷ Og med reference til netop Millers tanke om spøgelserne som de egentlige husejere, skriver hun: "De fleste af os tænker i det daglige på det menneskelige subjekt som et frit handlende individ, der kan foretage sig dette eller hint over for tingene, især dem vi ejer [...]. Sådan

62 Sjørsløv 2013.

63 Ibid., s. 64.

64 Miller 2010.

65 Ibid.; se også Raahauge 2016.

66 Miller 2010, s. 94.

67 Sjørsløv 2013.

forholder det sig ikke helt. Mennesker kan være beherskede af materialiteten for eksempel i form af nedarvede huse, ting og forpligtelser”.⁶⁸ Specifikt i forhold til ejere af århundredgamle huse påpeger Miller derfor også, hvordan disse typisk udvikler forskellige strategier for håndtering af husets lange levetid.⁶⁹ Dette bliver ikke mindst tydeligt, når det omhandler møblering.⁷⁰ Skal man for eksempel indrette med antikke møbler i overensstemmelse med husets tidsperiode, skal man købe moderne og måske mere praktiske møbler, eller måske noget midt i mellem? En problematik, som også skulle vise sig central for Nota, hvilket nedenstående uddrag fra et interview med en Nota-medarbejder illustrerer:

Af respekt for rummet [den tidligere byrådssal] var der fra Notas side et ønske om, at det gerne lidt måtte ligne de møbler, der var i den gamle byrådssal. Men i virkeligheden har Nota jo dummet sig med den byrådssal – ved at det absolut skulle være sådan nogle tunge designermøbler [i tråd med det oprindelige møblements massive æstetik]. Du kan jo ikke flytte det rundt, og vi kan derfor ikke sidde ret mange derinde. Det havde været smart, hvis man lejlighedsvist havde kunnet lave ligesom en biografopstilling. For vi kunne jo godt tænke os at holde forfatter-arrangementer derinde, for eksempel, hvor der så kunne komme måske 30 mennesker fra byen. Men det kan vi jo ikke. For det er simpelthen så tunge møbler – du kan næsten ikke flytte stolene og bordene. Og arbejdsbelysningen derinde er også besværlig, fordi der jo kun er de der gamle lysekroner. Det må være sådan, det er at bo i et slot – det er ikke særlig praktisk.

Som Sjørlev har forklaret: ”Man flytter ind i en materiel ramme, der allerede er skabt, men det materielle, det subjektive og det sociale fletter sig tæt sammen. På den måde er mennesker ikke enten materialistiske eller menneskelige i deres omgang med huse, boliger og hinanden. Ting og sociale relationer smelter sammen i rum”.⁷¹ I Notas tilfælde bestod denne samtidighed af materielle og sociale hensyn i – *på den ene side* – at skulle skabe et nyt, fungerende arbejdsrum, og – *på den anden side* – at skulle ”omfavne rådhusets sjæl”. I det daglige kom dette dobbelthensyn sommetider til at stå i vejen for lige netop Notas egen ønskede brug af den forhenværende byrådssal, sådan som det fremgik af citatet ovenfor. Med overtagelsen af byens tidligere rådhus og byrådssal oplever Nota altså, at der følger en række nedarvede forpligtelser med, og i den daglige interaktion med disse forpligtelser erfarer arbejdspladsen sig – med Sjørlevs ord – ”beherskede

---

68 Ibid., s. 63f.

69 Miller 2010, s. 95.

70 Ibid., s. 95.

71 Sjørlev 2013, s. 57.

af materialiteten”.⁷² Jeg skal nu vende blikket mod den gamle byrådssals *oprindelige* møbler – og den analytiske relevans, som disse fik, da staten og Nota overtog det gamle Nakskov Rådhus.

”Det var lidt hårdt, da de savede bordet over”: møbelhotellet som ’mellemtid’ mellem fortid og fremtid

Som sociale og kulturelle individer omgiver vi os ofte med forskellige genstande og ting af affektionsværdi, som vi ikke umiddelbart har brug for i vores dagligdag, men som vi omvendt heller ikke kan sige farvel til, og derfor typisk ender med at gemme på lofter og i kældre.⁷³ En kattede, som ikke mindst ses, påpeger Sjørsløv, hos efterladte i forbindelse med rydningen af dødsboer. Her bliver løsningen derfor ofte at give nogle af tingene ’en mellemtid’⁷⁴ i form af at opmagasinere dem i en årrække, hvorefter det bliver lettere enten at smide dem ud eller lade dem vende tilbage til værdighed i nye konstellationer. Sjørsløv uddyber: ”Ting i en mellemtid kan man kalde overgangsting. De er liminale, det vil sige i en overgang fra én status til en anden; de kan ende med at blive smidt ud eller integreret i en ny sammenhæng”.⁷⁵

Den forhenværende byrådssals originale møblement blev bygget på stedet omkring 1920. Det bestod i et stort, faststående og halvbueformet egetræsbord med tilsvarende tungtudseende armlænsstole omkring, foruden en forhøjet repos med et borgmestertalerbord i samme materiale og massive æstetik. Da Bygningsstyrelsen igangsatte den indre renovering, og det blev besluttet ikke at bevare den gamle byrådssals kulturhistoriske inventar, bestemte den kommunale stadsarkivar, som i det daglige er tilknyttet *Nakskov Lokalhistoriske Arkiv*, at møblementet skulle bevares for eftertiden. Man valgte derfor at leje et opbevaringsrum på et klimastyret møbelhotel til en pris på cirka 25.000 årligt betalt af Lolland Kommune. Mens der ikke fandtes nogen oplagte steder i byen at integrere møblementet på ny, kunne man altså heller ikke smide det ud – og det gamle møblement har således fået ’en mellemtid’ på møbelhotel, for nu at bruge Sjørsløvs udtryk.

Selve det halvbueformede egetræsbord var imidlertid så stort, at det ikke kunne komme ud af rådhusbygningen på nogen som helst vis, medmindre man skar det over i fire stykker. En opgave, som en professionel møbelkonservator skånsomt udførte. Rydningen af den gamle byrådssal forud for statens overtagelse, herunder oversavningen af det 100 år gamle specialbyggede bord, blev dækket af Lolland-Falsters Folketidende med en fotoreportage under overskriften ”Byråds-

---

72 Ibid., s. 63.

73 Ibid.

74 Ibid.

75 Ibid., s. 72.

salen på Nakskov Rådhus ryddet: Vemodig dag for byens stolthed”.⁷⁶ Til avisen forklarede kommunens stadsarkivar blandt andet: ”Der er brugt en særlig tynd japansk klinge, så bordet kan samles igen, uden at det kan ses”.⁷⁷ I Nakskovs Facebookgruppe fulgte i dagene efter mange bedrøvede delinger af nyhedsdækningen, eksempelvis med disse ledsagende ord: ”Det er så trist. Hjertet er flået ud [revnet-hjerte-emoji]”. *Hjertet* – foreslår jeg – må her forstås i dobbeltbetydningen af dels skribentens hjerte, dels det gamle rådhus og dets byrådssal som udgørende ”byens hjerte”. For som en anden skribent – om end mindre vemodigt – havde formuleret sig i Notas gæstebog på åbningsdagen: ”Kære Nota. Ønsker jer en skøn rejse ind i Nakskovs hjerte”. Eller som en repræsentant for byens handelsstandsforening fortalte mig (med en lige så stærk metafor): ”Hvis nakskovitterne betragter Rådhuset som en hellig bygning, da udgør byrådssalen selveste *det hellige rum!*”

Et år efter Notas indflytning og derved godt to år efter rydningen af byrådssalen, byens ”hjerte” og ”hellige rum”, besøger jeg Nakskov Lokalhistoriske Arkiv. Her taler jeg med de tilknyttede ved arkivet om den tidligere byrådssals oprindelige inventar og dets nuværende eksistens på møbelhotel. Emnet er følsomt, og særligt for en af de tilstedeværende, Susanne, født og opvokset i Nakskov, giver snakken om Notas overtagelse af byrådssalen anledning til vemod. Tydeligt berørt beretter hun:

Ud over at være der, hvor vi fejrede vores studenter hvert år og blev borgerligt viet, og hvor den gamle Nakskov Kommune holdt sine byrådsmøder, så var det jo også i byrådssalen, vi engang stemte, og der, hvor man gik op og betalte skat. Jeg har da været med inde i byrådssalen og betale skat helt fra barnsben, og jeg er også blevet gift derinde, og mine børn er blevet fejret derinde som studenter – så jeg har jo en tilknytning til stedet. Hvis jeg nogensinde skal vies igen, så vil jeg da ikke vies i forhallen til Borgerservice! Altså, det er jo ikke fordi, jeg var imod salget til staten... men det var da måske bare lige lidt hårdt, da de savede bordet over... Dét må jeg da sige!

En anden tilstedeværende, Kirsten, stemmer i: ”Det var trist at se på blive udført, ja. Men resten af salen er jo bevaret – så mangler der bare møblerne, og nu hvor de bliver opbevaret, så kan byrådssalen genetableres anytime det skulle være”.

Hvor Sjørølev som nævnt foreslår, at ting i ’en mellemtid’ kan forstås som værende i en overgang fra én status til en anden (de kan ende med at blive smidt ud eller integreret i en ny sammenhæng), så adskiller nærværende opbevaring på møbelhotellet sig altså fra dette. For her er intentionen ikke så meget en fremti-

76 Folketidende 2018d.

77 Ibid.

dig integration af møblerne i en ny sammenhæng, men snarere en reintegration i netop deres oprindelige sammenhæng. Det vil sige, en egentlig *genetablering*, som Kirsten udtrykte det. Snarere end 'overgangsting', sådan som Sjørsløv benævner ting i en mellemtid, er der altså her rettere tale om en slags "pauseret tilbagevenden" til det rum, som *var* (til forskel fra en "ventende overgang" til noget nyt). Eller sagt anderledes: hvor jeg tidligere i analysen argumenterede for, at der under Notas åbningsarrangement udspillede sig et implicit 'dobbeltejerskab' (statens og byens) over rådhusbygningen og dens byrådssal, da implicerer forestillingen om en genetablering af byrådssalen altså en genvinding, så at sige, af det fulde ejerskab.

Under min samtale med de tilstedeværende på Nakskov Lokalhistoriske Arkiv, heriblandt den kommunale stadsarkivar, der havde taget initiativ til opbevaringen på møbelhotellet, spurgte jeg ind til idéen om en dag i fremtiden at kunne "genetablere byrådssalen anytime det skulle være"; altså som den tog sig ud før Notas overtagelse. Alle gav de udtryk for at være enige om, at "det jo nok aldrig bliver", men at "nu er muligheden der i hvert fald", skulle kommunen en dag købe rådhusbygningen tilbage fra staten. Med andre ord lader opbevaringen på møbelhotel af byrådssalens originale interiør til at handle mere om selve *mulighedsrummet* for en fremtidig genetablering af det forgangne, end om nødvendigvis denne muligheds fysiske *realisering*. Det mulighedsrum, som 'mellemtiden' på møbelhotellet udgør, repræsenterer dermed det, som i en samtidsarkæologisk forståelse kan ses som 'spændingen mellem det præsente og det fraværende' eller 'relationen mellem materielle spor og det, der er gået tabt'.⁷⁸ Og som mulighedsrum udgør opbevaringen på møbelhotellet derfor et interessant nedslagspunkt i den 'mangfoldighed af varigheder',⁷⁹ som Notas indflytning i det tidligere rådhus som vist giver anledning til. For møbelhotel-opholdet peger ikke kun på én gang bagud mod en ikke-afsluttet fortid og fremad mod en ukendt fremtid. Samtidig ser opholdet nemlig også ud til at være tilskrevet sin helt egen "uafhængige" tid, forstået på den måde, at møblernes (op)bevaring synes tillagt sin egen selvstændige meningsfunktion. Nemlig den funktion – argumenterer jeg for – i det aktuelle nu at udgøre 'et holdepunkt for identitet'.⁸⁰ Som vi nærmere skal se, vedrører dette mere specifikt den byidentitet, som knytter an til den forgangne selvstændige Nakskov Kommune.

---

78 Sørensen 2016.

79 Ibid.

80 Bille og Sørensen 2012.

”Først tog de kommunen fra os, så solgte de vores rådhus”: revitaliseringen af et kommunalt identitetstab

Når vi mennesker tilskriver genstande en helt særlig status som bevaringsværdige af andet end praktiske grunde, sådan som det gælder for byrådssalens oprindelige møblement, skyldes det gerne, at sådan omsorg for genstandene indgår i skabelsen og opretholdelsen af forskellige sociale, etniske eller nationale identiteter.⁸¹ Eller, ønsker jeg at tilføje, kommunale identiteter. Bille og Sørensen skriver: ”Bevaringen af en genstand er således ikke blot et spørgsmål om at sikre en genstands fortsatte eksistens, men handler ligeledes om at sikre et holdepunkt for identiteter, følelser og ideologier”.⁸² I kraft af den rolle, den materielle verden spiller i nutiden gennem betegnelser såsom ’kulturarv’, sker der således – pointerer de – en selektiv udvælgelse af den fortid, som menes at være vigtig. Og på den måde bliver de bevarede genstande ”kilder til fortællingen om, hvem en bestemt gruppe er, og hvad der er sket i fortiden”.⁸³ Som jeg her skal argumentere for, bliver (op)bevaringen af den tidligere byrådssals originale møbler kilde til fortællingen om Nakskov som forhenværende selvstændig bykommune – og om hvordan denne kommunale suverænitæt og selvbestemmelse med kommunesammenlægningen i 2007 blev frataget nakskovitterne.

Fra midten af 1900-tallet og til i dag har kommunesammenlægninger rundt om i Norden været en udbredt nationalstatslig praksis med det gennemgående formål økonomisk at rationalisere kommunaladministrationerne ved at øge den enkelte kommuneenheds indbyggertal.⁸⁴ Kommunesammenlægninger har ikke mindst været praktiseret i landdistriktsområder præget af nedgang i indbyggertallet og en aldrende befolkning, og hvor den kommunale service derfor i takt med disse demografiske ændringer bliver dyrere.⁸⁵ Men som det er blevet pointeret i forhold til sådanne sammenlægningers økonomiske rationale:

Municipality reform seems like a sensible enterprise when it is looked at from afar. A large proportion of municipalities are inviable when the population turns older and the responsibilities for care grow. Seen at close quarters many things look different. At its best, the municipality is not at all a shapeless unit of administration but a crucial element of the identity of citizens. A lot of common experiences, local history, and the foundation stones of the nation [...] crystalize in municipalities.⁸⁶

---

81 Ibid.

82 Ibid., s. 136.

83 Ibid., s. 149.

84 Zimmerbauer og Paasi 2013.

85 Ibid.

86 Ibid., s. 34.

Med Kommunalreformen i 1970 foregik der en gennemgribende sammenlægningsproces, hvor ikke færre end 1098 danske land- og købstadskommuner blev sammenlagt til 277 nye kommuneenheder. Og med Strukturreformen i 2007 blev de danske kommuner yderligere reduceret til 98. I den forbindelse blev de syv lollandske kommuner Holeby, Højreby, Rødby, Rudbjerg, Ravnsborg, Maribo og Nakskov sammenlagt til Lolland Kommune.⁸⁷ For Maribo og Nakskovs vedkommende var dette som nævnt første gang siden 1869, hvor de begge blev tildelt status af købstadskommuner, at de nu som bycentre ikke længere udgjorde hver deres selvstændige kommune.

Som landdistriktsforskere har påpeget, udgør spørgsmål om selve den følelsesmæssige tilknytning til administrative regionale enheder (såsom kommuner eller amter) en underbelyst tematik.⁸⁸ Og når et sådant emotionelt aspekt har været inddraget, eksempelvis i studier af kommuners administrative opløsning ved sammenlægninger, har det hovedsageligt været med fokus på det kommunale identitetstab i dets følelsesmæssige relation til større nationalstatslige centraliseringsprocesser og magtforhold.⁸⁹ De mange interkommunale identitetsdynamikker og magtforhold, som ligeledes er følelsesmæssigt i spil ved sådanne regionale integrationsprocesser, har ikke fået samme opmærksomhed.⁹⁰ For mens kommuner rent administrativt kan opløses, kan de vedblive at spille en central rolle i en regional bevidsthed, selv længe efter deres officielle ophør i et nationalorganisatorisk system.⁹¹ Kommunesammenlægninger er dermed ikke kun indlejret i forskellige økonomiske og politiske processer, men også i en række kulturelle og identitetsmæssige. Som Zimmerbauer og Paasi understreger, er kommuneidentitet derfor andet og mere end instrumentel: "Regardless of the decision-making where administrative borders or regional names are decided and removed, the established regional 'us' and 'them' may remain strong".⁹²

Den kommunale identitet, som fortsat knytter an til den forgangne Nakskov Kommune, implicerer netop en sådan 'os'/'dem'-distinktion. Blandt Nakskovs indbyggere erfares *Maribo* i den forbindelse som den kommunale 'anden', der antages at ville marginalisere lokale aktører og derfor opleves som en "trussel". Nedenstående beretning fra nakskovitten Peter, som jeg mødte under Notas åbningsarrangement og sidenhen interviewede, tjener til at illustrere dette. *For det første* viser Peters beretning, hvordan den lokale modstand mod sammenlægningen til Lolland Kommune ikke så meget var rettet mod selve staten og dens centralise-

---

87 Se også Nielsen et al. 2006.

88 Zimmerbauer og Paasi 2013.

89 Ibid.

90 Ibid.

91 Ibid.

92 Ibid., s. 38.

Det gamle Nakskov Rådhus, som Lolland Kommune i 2018 solgte til staten for at gøre plads til Nota. Foto: Birgitte Romme Larsen (2020).

rende reformer, men snarere mod lige nøjagtig nabokommunen, Maribo.⁹³ Og *for det andet* viser Peters beretning, hvordan Notas indflytning i akkurat det gamle Nakskov Rådhus uvægerligt kommer til at revitalisere det identitetsmæssige tab af kommunal selvstændighed gennem næsten 140 år, som sammenlægningen i 2007 førte til for Nakskov:

Man må forstå, hvad det er, der danner bagtæppe for Notas indflytning i rådhuset. Og det bagtæppe er Kommunalreformen for snart 14 år siden. Der følte man jo her i Nakskov, at man på en eller anden måde blev angrebet, ik'. De syv kommuners byråd ville have en Vestlollandsk og en Østlollandsk kommune, men det skabte nogle diskussioner, så til sidst anbefalede Lars Løkke en afstemning på Lolland. Og alle dem, der boede i landkommunerne, stemte for *en* kommune. Og alle dem i Nakskov og Maribo stemte for *to* kommuner. For de skulle fandme ikke have noget med hinanden at gøre, vel. Nakskov og Maribo, de har jo virkelig det her konkurrenceforhold. Hvor man i Nakskov altid har kaldt sig selv for Lollands hovedstad, har man i Maribo syntes, at man var finere end i Nakskov – fordi Nakskov havde Skibsværftet og var sådan en arbejderby, mens Maribo havde dom-

93 For samme fund i en finsk kommunesammenlægningskontekst, se Zimmerbauer og Paasi 2013.

kirken og så sig selv som en kulturby. Så der var frustration i de to byer, da afstemningen endte med, at man skulle være i samme kommune, og rigtig mange begge steder var bange for, at nu får den anden by for meget. Og da rådhuset i den nye kommune så kom til at ligge i Maribo, selvom Nakskov er dobbelt så stor, betød det i den grad en misstemning her i Nakskov – *i den grad*. Og i forvejen var nakskovitterne jo skidesure over, at de skulle dele kommune med dem fra Maribo, ik'. Bagefter lagde man så nogle kommunale funktioner i Nakskovs gamle rådhus. Men tabet af *funktionen* rådhus, i rådhuset... ja, det var et stort, stort, stort mentalt slag for nakskovitterne. Det var sådan "hold da kæft, nu er de rendt med vores kommune". Og jeg var jo selv dybt rystet over det. Jeg følte jo selv et identitetstab – i forhold til at vi nu ikke havde vores egen kommune. Det var lige før, jeg overvejede at lave en separatistbevægelse! Men man er jo nødt til at komme videre. Det tog årevis for byen at komme sig over. Og for nogle er det ikke overstået endnu... Og alt det her bliver jo reaktualiseret med Nota. Og det gør det jo, fordi kommunen så her skiller sig *helt* af med Nakskovs gamle rådhus, ik'. Altså, først tog de kommunen fra os, fordi den nu ligger henne i Maribo – og nu solgte de så også det fysiske magtcentrum [rådhuset], der hvor dette fandtes, dengang der var et sådant i Nakskov. Så med Notas indflytning er der alle mulige følelser i spil. Det er jo hele det bagtæppe, Nota flytter midt ind i.

Ovenstående lokale betydningskobling mellem Notas indflytning og det identitetsmæssige tab af kommunal selvstændighed mange år tidligere udgør en tilbagevendende tematik i studiets datamateriale. Følgende ordeksling mellem Susanne, født og opvokset i Nakskov, og Karen, begge tilknyttet Nakskov Lokalhistoriske Arkiv, udgør et andet eksempel på den gængse måde, hvorpå emnet *Notas indflytning i det gamle rådhus* ofte blandt lokale indbyggere umærkeligt gled over i emnet *Nakskovs kommunale identitetstab*:

Susanne: Der var mange i byen, der var sure, da rådhuset blev solgt... men folk er jo ikke sure på Nota, de er sure på politikerne i Maribo. Dét med at gå ind og pille ved Nakskovs gamle rådhus og sælge det... Der er en gammel kamp mellem Nakskov og Maribo, og siden Lolland Kommune blev dannet, har man altid syntes i Nakskov, at Maribo er blevet positivt forskelsbehandlet. Folk i byen er selvfølgelig glade for de statslige arbejdspladser, men de, der er sure, mener, at kommunen skulle have solgt Skibsværftets gamle administrationsbygning til staten i stedet, og så have beholdt rådhusbygningen på Nakskovs hænder. Og altså, sådan surhed kan jo godt gå i arv til næste generation...

Karen: Men til gengæld står Nakskov nu med to nyrenoverede historiske bygninger [Rådhuset og Skibsværftets administrationsbygning, sidstnævntes renovering delvist betalt af provenuet fra rådhusalget], i stedet for to bygninger, der sådan begge trængte lidt til en kærlig hånd efterhånden. Så jeg kan ikke rigtig se her, at folk i byen har så meget grund til at brokke sig [over politikerne i Maribo].

Susanne: Nej, men nu kommer du jo heller ikke fra hverken Nakskov eller Maribo, men bor lige midt imellem. Så du ser også det hele sådan lidt udefra måske. Og det er jo heller ikke sikkert, at det overhovedet havde burdet ende sådan, med én samlet Lolland Kommune, i stedet for to [med hhv. Nakskov og Maribo udgørende hvert sit centrum], sådan som et flertal i Nakskov jo faktisk stemte for. Det er bare *min* mening! [ser på Karen med alvor i blikket].

Ovenstående udsagn fra både Peter og Susanne understreger, hvordan Notas indflytning ikke blot reaktiverer betydningen af en række lokale traditioner (fx vielser og studenterfejring) og lokale kulturhistoriske begivenheder (fx Nakskovoprøret i 1931) med relation til selve rådhusbygningen og byrådsalen som *indre* rum. For samtidig revitaliserer Notas indflytning også et for Nakskov by vitalt historisk anliggende med relation til et større regionalt og nationalt rum *uden for* byrådsalen og rådhuset; nemlig de danske kommunesammenlægninger i 2007 og det tab af kommunal selvstændighed gennem godt 140 år, som denne begivenhed førte til for Nakskov. Det er i denne sammenhæng værd at hæfte sig ved, hvordan dét – udflytningen af statslige arbejdspladser – der i forhold til landets yderområder er tænkt som et plaster på såret for lige netop den centralisering, som kommunesammenlægningerne i 2007 bidrog til, her i stedet får akkurat modsat udfald: en reaktualisering og revitalisering af nøjagtig denne kommunesammenlægningsproces.

Særligt når det angår kommuner med en lang institutionel historie (såsom Nakskov og Maribo, der fik status af selvstændige købstadskommuner i 1869), har det været belyst, hvordan opløste kommuneskel kan vedblive i en regional bevidsthed at udgøre centrale grænsedragninger.⁹⁴ Og sådanne administrativt opløste, historiske kommuners fortsatte identitetsmæssige tilstedeværelse i det kulturelle og sociale liv kommer ofte til udtryk gennem ”a need to *perform* the identity of the region even after its deinstitutionalization”.⁹⁵ Lige nøjagtig opretholdelsen af vielser og studenterfejring i byens forhenværende byrådsal ser for mange nakskovitter ud til at spille en vigtig rolle i en sådan fortsat kulturel og social ’per-

94 Zimmerbauer og Paasi 2013.

95 Ibid., s. 38, min kursivering.

formance' af historisk kommuneidentitet. Og det er – foreslår jeg – akkurat dette *mulighedsrum* for varig performance af byidentiteten som selvstændig 'Nakskov Kommune', som mange nakskovitter nu oplever være blevet "taget fra dem" med Lolland Kommunes salg af rådhusbygningen til staten. Et mulighedsrum for fortsat performance af kommuneidentitet, som medlemmer af lokalbefolkningen derfor – uagtet Notas indflytning – på forskellig vis søger at holde åbent. Det kom for eksempel til udtryk, når de rundviste deltagere på åbningsdagen spurgte ind til, hvorvidt Nota vil stille den gamle byrådssal til fortsat rådighed for lokale vielser og studenterfejring. Og da man besluttede at (op)bevare byrådssalens oprindelige inventar på møbelhotel, sådan at salen – i tanken – ville kunne "genetableres anytime det skulle være", skulle muligheden en dag opstå.

'Mellemtiden' på møbelhotellet tjener dermed ikke kun som *fysisk holdeplads* for en samling møbler af lokal kulturhistorisk værdi men også som et *symbolsk holdepunkt* for et bestemt identitetsmæssigt anliggende, nemlig Nakskovs byidentitet som tidligere selvstændig kommune med egen suverænitet og selvbestemmelse. I dag oplever Nakskovs indbyggere omvendt, at det er "politikkerne i Maribo", der har kommunal bestemmelsesret over dem. Mere eksakt handler 'bykonkurrencen'⁹⁶ mellem Nakskov og Maribo dermed om magten til at definere, hvem der retteligt bør udgøre henholdsvis *opland* og *center* inden for den nye storkommunale struktur, Lolland Kommune. Mere end rivaliseringen handler om by-profilering hver især og i komparation til hinanden, sådan som det har været beskrevet i relation til by-konkurrence,⁹⁷ handler det altså her snarere om selve det spatielle magtfelt inde *mellem* byerne, så at sige. Eller sagt på anden vis: det handler om *sammenfaldet* mellem by- og kommuneidentitet – og Nakskovs tab af dette sammenfald i 2007. Her gik Nakskov fra at udgøre en kommunal centerby med opland til nu lige pludselig selv at være opland for en *anden* kommunal centerby, Maribo: den nye storkommunes udnævnte rådhusby. Som analysen har vist, får dette lokale spændingsforhold mellem center og periferi nye dimensioner og nyt liv i kraft af Notas indflytning i akkurat det gamle Nakskov Rådhus.

Konklusion

I 2015 besluttede man politisk en omfattende national udflytning af statslige arbejdspladser fra hovedstadsområdet til det øvrige Danmark. Dette initiativ, *Bedre Balance I & II*, har i årene 2016-2019 betydet en geografisk omfordeling af tæt på 8.000 statslige jobs – og i denne artikel har jeg taget læseren med til Nakskov på Vestlolland, hvortil den statslige institution Nota flyttede i 2018. Baseret på

---

96 Christensen og Thøgersen 2006.

97 Ibid.

et etnografisk casestudie har artiklen anlagt en antropologisk og kulturanalytisk tilgang til undersøgelsen af Notas lokale modtagelse i Nakskov. Særligt har analysen fokuseret på den betydning, som arbejdspladsens indflytning i lige netop det tidligere Nakskov Rådhus får for denne modtagelse. Anskuet gennem et dobbeltblik, det vil sige på samme tid belyst fra et arbejdsplads- og et lokalsamfundsperspektiv, har jeg i analysen af denne modtagelse, dens dynamikker og bredere indvirkninger især trukket på teori om materialitet og tidslighed og disse dimensioners gensidige virke gennem det sociale.⁹⁸

Materialet har vist, hvordan Notas overtagelse af byens forhenværende rådhus bliver lig med en ny begyndelse, som ikke kun bygger *videre* på bygningens og byens kulturhistoriske fortid, men som også på forskellig vis kommer til at tale *tilbage* ind i denne og revitalisere den. Og denne revitalisering får i vid udstrækning betydning for Notas nye dagligdag og udfoldelsesbetingelser indenfor i det gamle Nakskov Rådhus. Her har artiklen for det første belyst, hvordan der i forhold til den kulturhistoriske rådhusbygning *indenfor*, herunder især den tidligere byrådssal, i praksis bliver tale om et implicit dobbeltejerskab (statens og byens), som Nota i det daglige må fungere og manøvrere i henhold til. For det andet har artiklen belyst, hvordan Notas indflytning endvidere kommer til at indskrive sig i og interagere med nogle større regionale og nationale historiske kontekster *uden for* selve rådhusbygningen og dens byrådssal; nærmere bestemt de danske kommunesammenlægninger i 2007 og Nakskovs identitetsmæssige tab i den forbindelse som selvstændig kommune gennem godt 140 år.

Som diskuteret fastholdes og markeres kollektiv erindring i vid udstrækning gennem materialiseringer,⁹⁹ og i den forbindelse kan den lokale 'sociale erindring'¹⁰⁰ om Nakskovs forgangne kommunale selvstændighed siges at have materialiseret sig i selve rådhusbygningen og dens tidligere byrådssal. Notas indflytning i lige netop denne materielle ramme kommer derved uundgåeligt til at reaktualisere den historiske begivenhed, som fratog byen denne selvstændighed; oprettelsen af storkommunen Lolland Kommune i 2007, hvis rådhusby blev Maribo. I artiklens materiale er altså tre væsentlige skalaer i spil: 'bygning', 'by', 'kommune'. Her har analysen vist, hvordan selve rådhusbygningen bliver symbolsk katalysator for en række spændinger mellem de to andre; by og kommune. Når Nota flytter ind i akkurat det gamle Nakskov Rådhus, betyder dette med andre ord, at den udflyttede arbejdsplads lander lige midt i et lokalt spændingsfelt. Et spændingsfelt, som refererer til noget helt andet end selve Nota – eller det højerestående statslige udflytningsprojekt som sådan. I stedet refererer det til den nye storkommunestruktur fra 2007, som for Nakskovs vedkommende førte til et identitetsmæssigt tab af sammenfald mellem netop 'by' og 'kommune'. Og blandt

98 Fx Bille og Sørensen 2012; Miller 2010; Sjørsløv 2013; Sørensen 2016.

99 Sjørsløv 2013.

100 Connerton 1989.

Nakskovs lokalbefolkning har rådhusbygningen siden da fungeret som akkurat et 'holdepunkt for identitet',¹⁰¹ når det angår dette fordums overlap mellem by- og kommuneidentitet. Et holdepunkt for identitet, som Notas overtagelse af bygningen har forstyrret.

For det er – som en lokal indbygger formulerer det i artiklen – hele dette betydningsmættede historiske "bagtæppe", Nota materielt og socialt er flyttet lige midt ind i. Og som fremanalyseret, bevirker dette historiske bagtæppe en særlig 'mangfoldighed af varigheder',¹⁰² som Nota i det daglige må navigere i forhold til indenfor i det gamle Nakskov Rådhus – "byens hjerte" og "allerhelligste rum". Mens det altså var med tanke på Danmarks fremtidige sammenhængskraft som land, at Nota i første omgang måtte *flytte ud*, har analysen således omvendt vist, hvordan det i høj grad bliver med tanke for Nakskovs lokale kulturhistorie som forhenværende selvstændig købstads- og bykommune gennem godt 140 år, at Nota må *flytte ind*. Herved konkluderes det, hvordan den lokale modtagelse af statsinstitutionen dybest set ikke begynder med Notas egentlige komme og indflytning i byens kulturhistoriske "helligdom". I stedet er denne modtagelses særlige betingelser og særegne betydningsdannelser allerede delvist indskrevet i eksisterende lokale kollektive erindringer og regionale identitetsdynamikker, som har at gøre med historiske anliggender både inden for og uden for det gamle Nakskov Rådhus – og nu også en statslig arbejdsplads' nye domicil.

Referencer

- Bille, Mikkel og Sørensen, Tim F. 2012: *Materialitet: en indføring i kultur, identitet og teknologi*. Samfundslitteratur.
- Christensen, Lars Peter S.; Thorsen T.; Mortensen, Laust H.; Andersen, Anne K. og Drescher, Michael 2017: *Hvor bor de statsansatte efter udflytningen?*. Rapport. DST Analyse.
- Christensen, Søren B. og Thøgersen, Mette L. 2006: "Bysystem og urbanisme ca. 1840-2000: historie og historiografi". Søren B. Christensen (red.): *Den moderne by*. Aarhus Universitetsforlag, s. 11-120.
- Christensen, Thomas Q. 2020: *Udflytningskommuner har fået 87.000 nye private job – og 775 nye offentlige arbejdspladser*. Rapport, DI Analyse. Dansk Industri.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge University Press.
- Damsholt, Tine og Mellemgaard, Signe 2017: "Kapitel 1: Kulturhistoriske problematiseringer". Søren Christensen, Astrid P. Jespersen, Signe

---

101 Bille og Sørensen 2012.

102 Sørensen 2016.

- Mellemgaard og Marie Sandberg (red.): *Kultur som praksis: etnologiske perspektiver på individualitet og fællesskab, kultur og historie*. Hans Reitzels Forlag, s. 23-66.
- Danmarks Statistik 1967: "Kapitel 1: Areal og Befolkning". *Statistisk Årbog 1967*. Danmarks Statistik, s. 1-74.
- Djøf 2016: *Flytningen af statslige arbejdspladser*. Rapport. Djøf.
- Dybvad, Kaare 2015: *Udkantsmyten: hvordan centraliseringen af Danmark ødelægger vores økonomi og sociale sammenhængskraft*. People's Press.
- Finansministeriet 2018: *Bedre Balance II: Statslige arbejdspladser tættere på borgere og virksomheder*. Finansministeriet og Regeringen.
- Finansministeriet 2019: *Fakta-ark: Status på Bedre Balance I og II*. Finansministeriet.
- Folketidende 2018a: "Skal nye tider slette de historiske spor". *Lolland Falsters Folketidende*, 16. marts 2018, s. 2.
- Folketidende 2018b: "Et følelsesladet salg: Byrådssalen betyder noget for nakskovitternes identitetsfølelse". *Lolland Falsters Folketidende*, 17. marts 2018, s. 26.
- Folketidende 2018c: "Notas udflytning trækker ud". *Lolland Falsters Folketidende*, 28. april 2018, s. 28.
- Folketidende 2018d: "Møblement nu på møbelhotel". *Lolland Falsters Folketidende*, 30. august 2018, s. 15.
- Geertz, Clifford 1998: "Deep Hanging Out". *New York Review of Books*: 45(16), s. 69-72.
- Gulløv, Eva og Gulløv, John 2020: *Opvækst i provinsen: om dem, der bliver, og dem, der rejser*. Aarhus Universitetsforlag.
- Holmager, Therese L. F.; Thygesen, Lars; Buur, Lene T. og Lynge, Elsebeth 2021: "Emergence of a mortality disparity between a marginal rural area and the rest of Denmark, 1968-2017". *BMC Public Health*: 21(90), s. 1-11. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-020-10108-6>
- Høst, Jeppe og Larsen, Sille R. 2016: "Ansvar for egen egn? Kulturhistoriske perspektiver på regionalt udviklingsarbejde". *Kulturstudier*: 7(1), s. 116-142. DOI: <https://doi.org/10.7146/ks.v7i1.24057>
- Jensen, Jonatan K.; Jakobsen, Søren T. og Bolvig, Iben 2019: *Udgiftsbehovet på beskæftigelsesområdet i Lolland Kommune: demografi, socioøkonomi, sundhed og regionale arbejdsmarkedsvilkår 2010-2017*. VIVE, Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd.
- Kolstrup, Søren 1977: *Nakskov '31: bidrag til arbejdsløshedsbevægelsernes historie*. Spar Knægt.
- Larsen, Birgitte R. 2022: "Mellem decentralisering og centralisering: en statslig arbejdsplads flytter fra København til Nakskov". *Dansk Sociologi*: 33(2). (August 2022).

- Ledstrup, Martin 2021: "After precarity: A geography of dark news and digital hope on the island of Lolland". *Cultural Geography*: 28(2), s. 363–376. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F1474474020978503>
- Lolland Kommune 2016: *Det nye Lolland: Plan- og udviklingsstrategi 2016-2030*. Lolland kommune.
- Lolland kommune 2017: *Lolland Kommunes sociale og beskæftigelsesmæssige rammevilkår*. Lolland Kommune.
- Lolland kommune 2019a: *Befolkningsprognose 2019-2031*. Lolland Kommune.
- Lolland Kommune 2019b: *Udviklings- og investeringsstrategi: Nakskov 2030 – turisme som drivkraft for udvikling og vækst*. Lolland Kommune.
- Lundmann 2018: *Bedre Balance? Meningsløshed, kamp, involvering og rekruttering: En undersøgelse af konsekvenser og muligheder for udflytningen af statslige arbejdspladser*. Rapport. Lundmann.
- Miller, Daniel 2010: *Stuff*. Polity Press.
- Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri 2008: *Det danske landdistriktsprogram 2007-2013*. Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.
- Nielsen, Per; Larsen, Bjarne; Friis, Jytte; Køcks, Liljan; Hansen Flemming B.; Vestergaard, Stig; Larsen, Tom og Sørensen, Hans Ole 2006: *Portræt af de syv, der bliver til en: Kommunesammenlægningen 2007*. Det Gamle Trykkeri i Nakskov.
- Olesen, Thomas R. 2012: "Lukningen af Nakskov Skibsværft A/S i 1986". *Erhvervshistorisk Årbog*: 61(2), s. 1-30.
- Rambøll 2017: *Flytning af statslige arbejdspladser: erfaringsopsamling fra Geodatastyrelsen, Landbrugsstyrelsen, Nævnenes Hus og Statens Administration*. Rapport. Rambøll.
- Raahaug, Kirsten Marie 2016: "Ghosts, troubles, difficulties, and challenges: Narratives about unexplainable phenomena in contemporary Denmark". *Folklore*: 65, s. 89-111. DOI: <http://dx.doi.org/10.7592/FEJF2016.65.raahaug>
- Sjørsløv, Inger 2013: *Ting i nære og fjerne verdener*. Aarhus Universitetsforlag/Univers.
- Svendsen, Gunnar L. H. 2013: *Livsvilkår og udviklingsmuligheder på landet: viden, cases, teorier*. Syddansk Universitetsforlag.
- Sørensen, Tim F. 2016: "I tidens fylde: samtidslevn og arkæologiske de/ formationsprocesser". *Arkæologisk Forum*: 35, s. 23-30.
- Terney, Henrik 2020: "Tilflytterne". *De farver: Magasinet om farver og kulør*: 27(87), s. 30-35.
- Wacquant, Loïc 2007: "Territorial stigmatization in the age of advanced marginality". *Thesis Eleven*: 9(1), s. 66-77.
- Winther, Malene W. og Svendsen, Gunnar L. H. 2012: "'The Rotten Banana' fires back: The story of a Danish discourse on inclusive rurality in the making".

Journal of Rural Studies: 28(4), s. 466-477. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2012.05.003>

Zimmerbauer, Kaj og Paasi, Anssi 2013: "When old and new regionalism collide: Deinstitutionalization of regions and resistance identity in municipality amalgamations". *Journal of Rural Studies*: 30, s. 31-40. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2012.11.004>

Utrykte kilder

DR 2020a: *Ugens Gæst*. 31/1 2020, Danmarks Radio, P1.

DR 2020b: *Debatten*. 30/1 2020, Danmarks Radio, P1.

Websteder

Berlingske, <https://www.berlingske.dk/politik/lolland-er-traet-af-udsultning-og-kraever-flere-statslige-job> (Besøgt 8/2 2022).

Lolland Kommune: *Via Ritzau*, <https://via.ritzau.dk/pressemeddelelse/selvfølgelig-kan-statslige-arbejdspladser-flyttes-tilbage-til-provinsen-det-er-jo-der-de-kommer-fra?publisherId=3984657&releaseId=4273586> (Besøgt 8/2 2022).

Lolland kommune: *Via Ritzau*, <https://via.ritzau.dk/pressemeddelelse/lolland-kommune-byder-statslige-arbejdspladser-velkommen-hjem?publisherId=3984657&releaseId=12076573> (Besøgt 8/2 2022).

Pfeffer, Heidi: *Nakskov Lokalhistoriske Arkiv*, <https://nakskovlokalarkiv.dk/nakskov-skibsvaerft-2> (Besøgt 8/2 2022).

Statsministeriet, <https://www.stm.dk/presse/pressemoedearkiv/pressemoeden-17-januar-2018/> (Besøgt 8/2 2022).

English Summary

Taking up residence in the cultural-historical inner sanctuary of others:

A relocated state institution moves into the former town hall of Nakskov

Based on an anthropological study of the Danish national policy initiative of redistributing state jobs from Copenhagen to the provinces, the article draws on an ethnographic case study of the everyday reception of the state institution *Nota* in the small town of *Nakskov* on Lolland, where *Nota* has taken over the historic town hall building. Through a focus on materiality and time, and on how these intersect in social life, the article examines the socio-cultural implications of this exact placing, seen from the two-fold perspective of the relocated workplace and established locals. As regards the former town hall and its council chamber, first, the analysis unpacks how, in practice, a dual ownership between the state

and local townspeople comes into being, within which Nota must operate and maneuver in daily life. Next, it is argued how, furthermore, Nota's placement in the cultural-historical "inner sanctuary" of Nakskov comes to interact with larger historical contexts outside of the former town hall; namely the Danish merger of municipalities in 2007, whereby Nakskov's status as independent municipality for nearly 140 years ended. It is concluded how, fundamentally, the local reception of the relocated state institution does not begin with Nota's arrival, but that its specific layers of meaning and terms of practice are already entrenched in local collective memory and regional identity dynamics.